

SELÇUKLU-HİLÂFET MÜNASEBETLERİNDE BİR DÖNÜM NOKTASI: HALİFE EL-MÜSTERŞİD'İN KATLİ MESELESİ*

Osman G. ÖZGÜDENLİ*

-I-

Abbâsî halifelerinin siyasi-ıdarî yetkilerinin kısıtlanarak, sadece dinî birer reis durumuna gelmeleri Selçuklular'ın Yakınoğu'da ortaya çıkışından çok daha önceki bir dönemde vuku bulmuştur¹. İlk Selçuklu Sultanları, daha devletin kuruluşundan itibaren, Sünnî hilâfet makamına büyük bir saygı ve bağlılık göstermekle birlikte, hiçbir zaman siyasi hâkimiyetlerinden ödün verme, ya da onu başkalarıyla paylaşma yoluna gitmemişlerdir².

Oysa, halife el-Müstazhir'in 512/1118 yılındaki ölümüyle hilâfet makamına geçen oğlu el-Müsterşid, Abbâsiler'in Buveyhiler devrinden beri unuttukları dünyevî-siyasi hâkimiyetlerini canlandırabilmek için bir takım faaliyetlere girişmiştir. O evvelâ, siyasi zemini de uygun görerek, 516/1123 yılında Mezyediler'den Dubeys b. Sadaka üzerine sefer düzenlemiş ve onu yenmeye muvaffak olmuştur. Bu durumda, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmûd'un kardeşi Melik Tuğrul ile birleşen Dubeys, halifeye karşı yine de güçsüz kalınca, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'e sığınmıştır. Sultan Mahmûd ise, muhalif Tuğrul'a karşı, menfaatlerinin birleştiği halife ile bir ittifak yapma yoluna gitmiştir. Bu arada, Sultan Sencer'in kızıyla evlenmek

* 1992-1993 Öğretim Yılındaki Yüksek Lisans eğitimim esnasında beni bu çalışmayı hazırlamaya teşvik eden rahmetli hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin (1942-1998)'i saygı ile anıyorum.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (İstanbul).

¹ H. Busse, *Calif und Gross König. Die Buyiden im Iraq*, Beirut 1969, s. 131-145; C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçe terc. N. Çağatay, Ankara 1992, s. 127-128.

² Selçuklu devri halife-sultan münasebetlerinin ana hatları için bkz. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s. 164-205.

suretiyle Selçuklu hanedanıyla akrabalık bağlarını daha da geliştiren halife, bu sayede siyasî bir denge unsuru olma hüviyetini kazanmıştır.

Böyle bir ortamda batı işlerine müdahale etmek zorunda kalan Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, yeğeni Sultan Mahmûd'a gönderdiği bir mektupta, halifenin mevcut statükoyu bozduğunu söylemiş ve derhal onunla olan ittifakına son vermesini emretmiştir. Mahmûd, metbûu Sencer'i dinlemiş ve ittifakı bozarak Bağdad'a yürümüştür. Halife bu harekete kılıçla karşılık vermeye çalışmışsa da, muvaffak olamamış ve Bağdad'ın bir kısmı yağmalanmıştır (Ocak 1127)³.

Sultan Mahmûd ile halife arasında Bağdad'da yapılan anlaşma ile, Mahmûd fiilen halifenin siyasî hüviyetini tanımış oluyordu. Değişen şartlar içerisinde el-Müsterşid'in bazen Sencer, bazen de Mahmûd'a karşı olan mücadelesi devam etti. Bu esnada Sultan Mahmûd, halifeyi azledip yerine başka birini geçirmek için sefer hazırlıkları yaptığı bir sırada öldü (525/1131). Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Dâvud ile bu durumu kabul etmeyen amcası Mes'ûd arasındaki savaşlar, meşruiyet kaynağı olan halifenin siyasî konumunu daha da güçlendirdi.

Neticede, Sultan Sencer'e karşı, Irak Selçuklu hükümdarı Mes'ûd ile birlikte büyük bir koalisyon kuran el-Müsterşid, siyasî isyan bayrağını açtı. Müttefikler Dînever'de Sultan Sencer'e yenildilerse de, halife, Sencer'in emriyle Bağdad'a yürüyen Dubeys b. Sadaka ve Musul Atabegi 'İmâdu'd-dîn Zengi'yi mağlup etmeyi başardı (Receb 526/Haziran 1132). Bu durumda, Sultan Sencer, yeğeni Mes'ûd'u affederek onu Azerbaycan valiliğine tayin ettikten sonra, yanında bulunan Tuğrul'u da Irak Selçuklu tahtına oturtarak Horâsân'a döndü. Mes'ûd, Tuğrul'u tahttan indirmek için halife ve diğer Selçuklu şehzâdeleriyle tekrar ittifak kurunca savaşlar yeniden başladı. Fakat bu sırada halife ile Mes'ûd'un arası da bir daha düzelmek üzere açıldı (527/1133). Halifenin Mes'ûd'u Bağdad'tan kovduğu bir sırada, Sultan Tuğrul'un ölümüyle Irak Selçuklu tahtı da boşalmış bulunuyordu. Mes'ûd vakit kaybetmeden Irak Selçuklu tahtına oturdu (528/1134).

Halife el-Müsterşid aleyhtarı bazı emirlerin Mes'ûd'a, Mes'ûd aleyhtarlarının da el-Müsterşid'e sığınmaları, sultan ile halife arasında bir savaş zorunlu kılıyordu. Neticede, el-Cibâl'de yapılan savaşta, Halife el-Müsterşid, Sultan Mes'ûd tarafından mağlup ve esir edildi (10 Ramazân 529/24 Haziran

1135). Sultan Mes'ûd, esir halife ile birlikte başkenti Hemedân'a hareket etti. Ancak, yolda aniden güzergâh değiştirerek Azerbaycan tarafına döndü⁴. Halifenin yüklü bir savaş tazminatı ödemesi ve bir daha ordu kurmaması şartlarıyla⁵ anlaşmaya varıldığı bir esnada Sultan Sencer'den bir elçilik heyeti geldi. Merâga civarında Sultan Mes'ûd elçilik heyetini karşılamaya çıkmışken, Halife el-Müsterşid elçilik heyeti içerisine sızmış bir grup Bâtîni'nin saldırısına uğrayarak öldürüldü. Halifenin na'ası büyük bir töreni müteakip Merâga şehri yakınlarında defnedildi⁶.

-II-

Halife el-Müsterşid'in öldürülmesi ilk bakışta sıradan bir suikast hadisesi gibi gözükmemekte ise de, bu konuda kaynakların verdiği bilgiler arasındaki çelişkilerin çokluğu, olayın gelişimi, fâilleri ve Selçuklu-hilâfet münasebetlerindeki yeri üzerine müstakil bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Konuyla ilgili kaynakları, hadisenin cereyanı hakkında verdikleri bilgilere göre şu şekilde değerlendirebiliriz:

A) Elçilik Tertibi: Anlaşıldığına göre, Mes'ûd'un halife ile giriştiği mücadeleyi o ana kadar uzaktan seyretmekle yetinen Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, halifenin esir edilmesinden sonra tertip ettiği elçilik vasıtasıyla, olaya doğrudan müdahale etmiştir. Kaynakların verdiği bilgiler, Sultan Sencer'in, halifenin esir edilmesinden sonra Mes'ûd'a iki ayrı elçi gönderdiğini ortaya koymaktadır. Kaynaklara göre, bunlardan ilkinde sultan, Mes'ûd'a, el-Müsterşid'i derhal serbest bırakarak onu Bağdad'a göndermesini emrediyor ve halifenin esir edilmesinden dolayı meydana gelen bir takım semavî hadiselerden bahsediyordu:

"Dinin ve dünyanın âmiri oğlum, bu fermânı alır almaz hemen Müminlerin Emîri'nin yanına git! Onun bütün insanların sığınağı olan eşliğinin toprağını öp! Ondan özür ve bağışlama dile! Çünkü, bu hata yüzünden gök ve yer isyan etmektedir. Ülkemde gök ve yerle ilgili (semâvî ve arâzî), güç yetiremeyeceğimiz, eşi ve benzeri olmayan meseleler ortaya çıktı. Bu şekilde

⁴ Necmu'd-dîn Kummî ve H'âdemîr, Mes'ûd'un Melik Dâvud'u bertaraf etmek için halife ile birlikte Azerbaycan'a yöneldiğini kaydetmektedir (bkz. *Târîhu'l-vuzerâ'*, neşr. Muhammed Takî Dânespejûh, Tahrân 1363/1984, s. 52; *Hablbu's-siyer*, II, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1353/1984, s. 321).

⁵ İbnu'l-Esr, *el-Kâmil fi't-târîh*, XI, Türkçe terc. A. Özeydin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, s. 34-35; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 40; Aynı müellif, "Zengi", *IA*, XIII, s. 529.

⁶ el-Müsterşid'in siyasî faaliyetleri için bkz. C. Hillenbrand, "al-Mustarshid", *EF*, VI, s. 733-734.

³ İbnu'l-Esr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, Türkçe terc. A. Özeydin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, s. 503.

yıldırımların düşmesine, şiddetli rüzgârların esmesine ve zelzelelere kimse şahit olmadı. Yirmi gündür meydana gelen bu afetleri halifeye yapılmış olan kötülüklerin bir sonucu olarak görüyorum. Daha da süreceğini tahmin ettiğim bu afetlerin asker ve halkı zor duruma sokacağından korkuyorum. Bütün İnan ve Senâ'da ibadetler durdu ve câmilerin kapıları kapandı. Onun için, halifeyi izzet ü ikrâm ile tahtına iade et! Dubeys'i de ona teslim et ki, cezasını bulsun. Çünkü bütün bu kötülüklerin sebebi odur"⁷.

Mes'ûd'un, Sultan Sencer'in emirlerini yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Zirâ, bir yandan halifenin Bağdad'a dönmesi için hazırlıklara başlanırken, diğer yandan da, onun asıl düşmanlarından Dubeys b. Sadaka, Sultan Sencer'in emri doğrultusunda halifenin huzuruna getirildi. Ancak, halife, beklenen aksine, onu affetti.

Anlaşıldığına göre, işte tam bu sırada Sultan Sencer'den ikinci bir elçilik heyeti geldi⁸. Kaynakların ifadelerinden, her iki elçilik heyeti arasındaki zamanı, ya da henüz ilkinin neticeleri alınmadan ikinci bir elçilik heyetinin tertip sebeplerini öğrenmek mümkün değildir⁹. Ancak, açık olan nokta, ikinci heyetin, birincisine nazaran daha özel bir görevle geldiği ve büyükçe bir askerî kıt'a ile de desteklendiğidir. Kaynaklar, başında tanınmış Selçuklu emirlerinden Kuran Han (*Kur'an Hân*) Barankuş'un¹⁰ bulunduğu bu heyetin Selçuklu

⁷ Anlaşıldığına göre, muhtevass cönglere kadar yansıyan bu mektubun birbirinden az farklılıklarla metni için bkz. "Mekâtib-i târîhi: Menşûr-ıst ki Sultân Sencer be-Sultân Mes'ûd birâderzâde-yi hod ki ez-kabi-i hod pâdişâh-i 'Irâk bûde, der-bâb-i 'ozr hvâsten ez-Musterşid-billâh Halife-yi 'Abbâsî ki der-ceng giriftâr-i dest-i Sultân Mes'ûd şode-bûd, neveşte", *Ârmagân*, XI/10, Tahrân 1309/1930, s. 706; Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, neşr. Mirzâ Muhammed Kazvîni, III, Leiden-London 1938, s. 219-220; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Târîh-i Cihângüşâ*, III, Ankara 1988, s. 129-130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi ta'rîhi'l-mulûk ve'l-umem*, X, Haydarabad 1359, s. 47-48; Suyûtî, *Ta'rîhu'l-hulefâ*, neşr. M. Muhyî'd-dîn 'Abdu'l-Hamid, Kâhire 1389/1969, s. 432; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, Türkçe terc. Ö.R. Doğrul, II, Ankara 1987, s. 368. Kısmî tercüme ve kritiği için bkz. Hüseyin Emin, *Ta'rîhu 'Irâk fi 'asri's-Selçûkî*, Bağdad 1375/1965, s. 106-107; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, Ankara 1991, s. 277; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, Türkçe terc. İ. Yiğit, IV/5, İstanbul 1986, s. 75; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman*, II, *-Sultan et Califat-*, Paris 1956, s. 119.

⁸ 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu'l-tevârîh, Bahş-i Fâtîmiyyân, Nizâriyyân*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahrân 1366/1987, s. 180.

⁹ Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî, ikinci elçiliğin gelişini Zî'l-ka'de ayının ilk günü ve halifenin katlini on yedisi olarak vermekteyse de (*Tecâribu's-selef*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahrân 1357/1978, s. 296), heyetin gelişi ile halifenin katli arasında bu kadar fasıla bulunması diğer kaynakların ifadeleriyle çelişmektedir.

¹⁰ Lâkabı el-'İmrânî tarafından "el-Fahrî" şeklinde verilen bu Selçuklu kumandanı (bkz. *el-İnbâ fi ta'rîhi'l-hulefâ*, neşr. Takî Bîneş, Meşhed 1363/1984, s. 185), daha önce de Sultan Sencer tarafından halifeye gönderilen başka bir sefaretin içerisinde yer almıştı (bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târîhi, Nâme-yi Sultân Sencer be-Vezîr-i el-Musterşid-billâh", *Mecelle-yi Yâdigâr*, IV/9-10, Tahrân 1327/1948, s. 154). Bu komutan, Sultan Sencer'in Kara-hitâyler ile yaptığı

ordugâhının dışarısında bir yerde karargâh kurduğu ve suikastın, Mes'ûd'un elçileri karşılamak için dışarı çıktığı bir sırada cereyan ettiği hususunda birleşmektedirler.

Bu hususta çok ilginç bir kayıt Ebu'l-Ferec'te yer alır. Bu müellife göre, Sultan Sencer'in gönderdiği heyet, çok gizli ikinci bir mektubu da beraberinde getirmiştir. Sultan bu mektupta Mes'ûd'u tahkir edip, kendisiyle dalga geçtiği gibi, ona şu soruyu da soruyordu: "Harp karışıklıkları arasında halifeyi niçin öldürmedin?"¹¹.

Kaynağın bu haberinin doğruluk derecesini bilemiyoruz. Ancak, yukarıda muhtevassını vermeye çalıştığımız ilk mektupta Sultan Sencer'in ileri sürdüğü fikirler hakkında bazı tespitlerde bulunabiliriz. Her şeyden önce, Sencer gibi dirayetli bir hükümdarın böyle teolojik yorumlarda bulunması oldukça ilginçtir. Mektuptan, Sultan'ın gök ve yerle ilgili (*semâvî-arâzî*) tabiat olaylarından çok korkmuş olduğu anlaşılmaktadır. Tabiat olaylarının genel mahiyeti hakkında bilgimiz yoksa da, mektupta zikredilen "zelzeleler" in aynı aylarda Güneybatı İnan'da meydana geldiğini bildiğimiz¹² şiddetli depremler ile bir ilişkisi olabilir. Olayların gelişiminden tespit edebildiğimize göre, mektubun kaleme alındığı günlerde, Sultan Sencer tertip etmeyi düşündüğü Gazne seferinin hazırlıklarıyla uğraşmakta idi¹³. Siyasî olayların gelişimi, mektupta zikredilen semavî hadiselerin veya halifenin esir edilmesi ya da öldürülmesinin, sultanın sefer planında herhangi bir değişiklik yapmadığını göstermektedir. Zirâ, sultan, halifenin katledildiği tarih olan Zî'l-ka'de 529/Ağustos 1135'te yeni bir sefer için Gazne yollarında idi. Araştırmacı burada kendisine şu soruyu sormak mecburiyetindedir: Sultan Sencer, şayet "semavî hadiseler" ile "halifenin esir edilmesi" arasında bir bağlantı görmüş ve bu olayları doğrudan doğruya kendi tahtıyla ilişkilendirmişse, niçin meseleye direkt müdahale etmek, ya da halifenin Bağdad'a dönmesini beklemek yerine, -kendi ifadesiyle- son derece esrarengiz hadiselerin cereyan ettiği bir dönemde başkentini terk ederek yeni bir askerî sefere çıkmıştır? Kaynaklarda Gazne seferinin aciliyeti hakkında bir şey zikredilmediği gibi, seferin Behrâmşâh'ın tâbiyetten ayrıldığına dair bir takım

Katavân savaşında (536/1141) şehit edilmiştir (bkz. Osman G. Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-hitâyler -Katavan Savaşı-*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 68, 108).

¹¹ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 368.

¹² Kaynaklarda bu esnâda 11 Şevvâl 529/25 Ocak 1135 ve 1 Zî'l-ka'de 529/13 Ağustos 1135 tarihlerinde Güneybatı İnan'da meydana gelen ve Bağdad'da da hissedilen şiddetli depremlerden bahsedilmektedir (bkz. N.N. Ambrısiz-C.P. Melvil [N.N. Ambraseys-C.P. Melville], *Târîh-i zemînlerzehâ-yi İrân*, Farsça terc. Ebû'l-Hasan Rade, Tahrân 1370/1991, s. 141-142, 488-490).

¹³ Bu sefer için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 36-37.

"dedikoduya" binâen yapıldığı kaydedilmektedir¹⁴. Şayet, esrarengiz olaylar meydana geldiği sıralarda sefer hazırlıklarının devam ettirilmesi ve halifenin katli esasında sultanın ordusuyla Gazne yollarında oluşuna bakılırsa, Sencer'in "semavî hadiseler"den, mektupta zikrettiği kadar da etkilenmediği anlaşılır.

B) Bâtıniler: Hadiselerin gelişiminde kaynakların Bâtıniler ile ilgili verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Bu konuda bazı müellifler "bir grup" tabiriyle olayı geçiştirirken, bazıları Bâtıniler'in sözünü dahi etmezler. Olaya katılan Bâtıniler'in sayıları hakkında verilen en küçük rakam iki-üç¹⁵, en büyük rakam ise yirmi dördür¹⁶. On¹⁷, on dört¹⁸, yirmi¹⁹ gibi rakamlara rağmen, kaynakların ekserisi on yedi rakamında birleşmektedir²⁰. Bunlardan Ebu'l-Ferec'in kaydı ilginçtir. Müellif, Sultan Sencer'in elçilik heyetiyle gelen on yedi Bâtını'den on beşinin halifeyi öldürdüğünü bildirir²¹. Şu halde, geriye kalan iki kişi gözcülük ya da istihbarat işleriyle uğraşmış olmalıdır. Bâtıniler'in elçilik heyetine nasıl sızdıkları kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak, Münecimbaşı'daki bir kayda göre, heyetin içerisindeki Bâtıniler hizmetkâr kıyafetiyle gelmişlerdir²².

Müelliflerin ihtilafa düştüğü bir başka mesele de, bu Bâtıniler'in hepsinin öldürülüp öldürülmediğidir: İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Ferec ve Ahmed b. Mahmûd gibi

¹⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 36. Krş. Bundâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 264.

¹⁵ Hasan-i Yezdi, *Câmi'u't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4307, vr. 219a.

¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 35. Müellif, diğer bir eserinde bu rakamı on dört olarak verir (bkz. *et-Ta'rîhu'l-bahîr fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, neşr. A.A. Tuleymat, Kahire (t.), s. 50). Kezâ bkz. Ebû'l-Ferec, *Târîh-i muhtasarü'd-düvel*, Farsça terc. M.'A. Tâcpûr-H. Riyâzi, Tahran 1364/1985, s. 274.

¹⁷ Süryani Mihael, *Vekayinâme*, II. Kısım (1042-1195), (T.T.K. Basılmamış terc.) H.D. Andrasyan, Ankara 1944, s. 108-109.

¹⁸ İbnu'l-Kalânîsi, *Zeylu ta'rîhi Dimaşk*, neşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 249; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 145; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, *Bahş-i Fâtîmiyyân ve Nizâriyyân*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahran 1366/1987, s. 180; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, *Kismet-i İsmâ'îlyân ve Fâtîmiyyân ve Nizâriyyân ve Dâriyyân ve Refîkân*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh-M. Muderrîsî Zencânî, Tahran 1338/1960, s. 134-137; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultânîyye*, *Kismet-i hulefâ-yi 'Aleviyye-yi Magrib ve Mîsr ve Nizâriyyân ve Refîkân ez-Târîh-i Hâfiz-i Ebrû*, neşr. Muhammed Muderrîsî Zencânî, Tahran 1364/1985, s. 229.

¹⁹ İbn Haldûn, *Kitâbu'l-iber ve dîvânî'l-mubtedâ ve'l-haber*, III. Beyrut 1399/1979, s. 510.

²⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî ta'rîhi'l-mullâk ve'l-umem*, X, Haydarabad 1359, s. 49; Sibî İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zemân*, II, Haydarabad (1951-1952), s. 158; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 369; Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî, *Tecâribu's-selef*, s. 296; *Tuhfe (der-ahlâk u siyâset)*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahran 1341/1962, s. 210; Suyûtî, *Ta'rîhi'l-hulefâ*, s. 432; Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, *Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kırmân ve Suriye Selçukluları*, Yayınlayan Ali Öngül, İzmir 2000, s. 155-156; *Sahâ'ifu'l-ahbâr*, (Osmanlıca terc.), II, İstanbul 1285, s. 189.

²¹ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 369.

²² *Câmiu'd-düvel*, s. 155; *Sahâ'ifu'l-ahbâr*, II, s. 189.

bazı tarihçiler Sultan Mes'ûd'un Bâtıniler'i derhal öldürttüğünü ifade ederlerken, bunların bir kısmının kurtulmayı başardığı yönünde bir takım rivayetler bulunduğunu bildiren kaynaklar da vardır. Muhammed b. Mahmûd-i Hâtîb'e göre²³; olaydan haberdar olan sultan, derhal orduyu harekete geçirmiş ve Bâtıniler'den beşini yakalatmış, bu kimseler işkence yapıldıktan sonra "iki yıldan beri halifeyi katletmeyi düşündüklerini, ancak bugün muvaffak olabildiklerini" itiraf etmişlerdir. Sultan, Merâğa'da bulunan *a'yân*, *sadır*, *seyyid* ve güvenilir kimselerin huzurunda bu itirafı tekrarlattıktan sonra da, onların katledilmelerini emretmiştir. Sultanın, halifenin katledilmesinden dolayı oluşan suizandan kurtulabilmek için bu şekilde hareket ettiği düşünülebilir. Ancak, daha ilginç başka bir rivayete göre ise, sultanlar tarafından kiralanan Bâtıniler yerine kâtil ve cânilerden oluşan başka bir grup katledilerek bunlar halifenin kâtileri gibi gösterilmiş, halifenin asıl kâtileri ise gizlice salıverilmiştir²⁴. Kaynakların ekserisinde ise bu konuya hiç değinilmemiştir. Bu arada, Sibî, İbn Tagribirdî ve Şukrullâh gibi bazı müelliflerin verdiği malûmat çok ilginçtir. Bu müellifler, Bâtıniler'in öldürüldüğünü, ardından da "yakıldığını" kaydetmektedirler²⁵. Muhammed b. Mahmûd-i Hâtîb ise, eserinde, Bâtıniler'in parça parça edildikten sonra cesetlerinin köpeklere atıldığını zikretmektedir²⁶.

C) Suikast Şekli: Kaynakların verdiği bilgilerden, halifeye suikast düzenleyen Bâtıniler'in, Sultan Sencer'in gönderdiği elçilik heyetinin içerisinde, Mes'ûd'un heyeti karşılamak için ordugâhtan ayrılması üzerine, halifenin etrafının boşalmasını fırsat bilerek harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Suikastın cereyan şekli hakkında en fazla yoruma giden müellif el-'İmrânî'dir. Bu müellife göre, evvelâ Bâtını gruptan bir kişi, elindeki mektubu halifeye vereceğini söyleyerek halifenin çadırına girmiş, bu kişinin hareketlerinden şüphelenen bir muhafız kendisine engel olmak isteyince de muhafızı öldürmüştür. Bu kişi daha sonra çadırı yararak dışarıda beklemekte olan arkadaşlarına haber vermiş ve bunun üzerine sayıları on beş kadar olan diğer grup içeri girmiştir. Kaynağa göre, saldırganlar ancak bundan sonra halife ve maiyetiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu noktadan sonra halifenin yanında

²³ *Fustâtu'l-'adâle fî kavâ'idî's-saltana*, Kitâbhâne-yi Minovî, (Tahran), 'Aks nr. 64, vr. 23b.

²⁴ İbnu't-Tiktakâ, *Târîh-i Fahrî*, Farsça terc. M.V. Gulpâygânî, Tahran 1350/1971, s. 409; Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî, *Tecâribu's-selef*, s. 296.

²⁵ Sibî, *Mir'âtu'z-zemân*, II, s. 158; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fî'ta'rîh*, XII, Kahire 1936, s. 207; Türkçe terc. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1995, s. 386; İbn Tagribirdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, Kahire 1353/1935, s. 257; Şukrullâh, *Behçetu't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aya Sofya, nr. 2990, vr. 280a.

²⁶ *Fustâtu'l-'adâle fî kavâ'idî's-saltana*, vr. 24a.

bulunan İbn Sekine'nin ve yaralı muhafızın son bir gayreti saldırganları durdurmaya yetmemiş ve halife, çadırında bıçak darbeleriyle şehid edilmiştir²⁷. Kaynak, bu suikastta kimlerin rolü olduğu konusunda, ihtiva ettiği teferruatla çelişecek tarzda sessiz kalmaktadır. Hatta, halifeyi şehid edenlerin Bâtını oldukları dahi gizlenme yoluna gidilmiştir. Bu durumda bütün şüphe, açık bir şekilde olmasa da, elçilik heyetini gönderen Sultan Sencer üzerinde toplanmaktadır.

Kaynaklar, önemli bir ayrıntı olarak, halife ve yanındakilerin cesetlerinin burun ve kulaklarının kesilerek, karınlarının yarıldığını ve bundan sonra cesetlerin, gıysileri çıkarılmış bir şekilde bırakıldığını kaydetmektedirler²⁸. Bu hareketin, halife ve yakınlarına hakareten başka bir mânâ taşıyıp taşımadığını bilemiyoruz. Yine kaynaklarda, Sultan Mes'ûd ve askerlerinin olay yerine ancak bundan sonra geldiği ve kuşatılan Bâtıniler'den yakalananların derhal katledildiği zikredilmektedir²⁹.

Bu arada, Ebu'l-Ferec'in bir kaydına göre, olaydan önce Mes'ûd, Sultan Sencer'in emirleri doğrultusunda halifeyi, Selçuklu emirleriyle birlikte Bağdad'daki sarayına göndermek istediğini bildirince, yolda pusuya düşmekten endişelenen halife bu teklifi reddetmiştir. Kaynağa göre, bu kararın altında yatan asıl sebep; Müsterşid'in, "halife" sıfatı ile apaçık bir şekilde öldürülemeyeceği için, yolda haince bir saldırı ile öldürülmekten korkması idi³⁰. Hadiselerin cereyanı göz önünde bulundurulduğunda, halifenin, korkusunda haklı sebeplere dayanmakla birlikte, artık siyasi ehemmiyetini kaybeden "halife" sıfatına fazlaca önem verdiği anlaşılır.

D) Katil Tarihi ve Defin Yeri: Bu konuda da kaynaklar arasında tam bir ittifak yoktur. Bu mesele için kaynakların önemli bir kısmı hiçbir tarih vermezken, büyük bir çoğunluğu 529 senesi Zi'l-ka'de ayında³¹ birleşirler. Fakat bunların ekserisi arasında da suikast gününde ayrılık vardır. Bazı

kaynaklarda 14, 16 ve 18 Zi'l-ka'de tarihleri kaydedilmiş olmasına rağmen³², İbnu'l-Cevzi, İbnu'l-Esîr, Muhammed el-'Avfî, Cuzcânî ve Cuveynî gibi müellifler 17 Zi'l-ka'de 529/29 Ağustos 1135 tarihinde birleşirler³³. Bununla birlikte, bu kaynaklarda da olayın cereyan günü için pazar, perşembe ve cuma gibi farklı günler verilmiştir.

Kaynakların ortak ittifakına göre, el-Musterşid, Merâğa şehri yakınlarındaki³⁴ ordugâhta ve kendi çadırında katledilmiştir. Kaynaklar olayın Sultan Mes'ûd tarafından üzüntüyle karşılandığını³⁵, ya da öyle gösterilmeye çalışıldığını³⁶ belirtirler. Anlaşıldığına göre, ancak katlin yarattığı üzüntü ve şaşkınlığın atlatılmasından sonra halifenin defin hazırlıklarına geçilebilmiştir. Halifenin yeşil bir ipeğe sarılı olan tabutu³⁷ ulemâ ve ümerânın da hazır bulunduğu büyük bir töreni müteakip³⁸, Merâğa şehri kapısında defnedilmiştir³⁹.

İbnu'l-Esîr, halifenin, Sungur Ahmedil'in türbesine defnedildiğini belirtmektedir⁴⁰. Halifenin mezarını Bağdad'a nakletmeye yönelik, ilki oğlu el-Râşid tarafından olmak üzere bir kaç teşebbüs sonuçsuz kalmıştır⁴¹. Halifenin

³² Bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, neşr. İhsân 'Abbâs, Beyrut 1960, V, s. 201; İbnu'l-Esîr, *el-Atâbekiyye*, s. 50; Suyûtî, *Ta'rihu'l-hulefâ*, s. 432; Anonim, *Tevârih-i Âl-i Selçuk der-Anatoll*, neşr. ve Türkçe terc. F.N. Uzluk, Ankara 1952, metin, s. 18; Türkçe terc. s. 30. Son kaynaktaki halifenin geceleyin katledildiği kaydedilmiştir.

³³ İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, X, s. 49; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 35 (müellif, *el-Atâbekiyye* (s. 50) isimli eserinde ise 16 Zi'l-ka'de tarihini vermektedir); el-'Avfî, *Cevâmî'u'l-hikâyat*, Üniversite Kütüphanesi, F.Y., nr. 595, vr. 128b; Cuzcânî, *Tabâkât-i Nâsiri*, neşr. 'Abdu'l-Hayy Habîbî, Quetta 1949, s. 153 (Tarih, eserin Tahrân baskısında 7 Zi'l-ka'de olarak kaydedilmiştir (bkz. *Tabâkât-i Nâsiri*, neşr. 'Abdu'l-Hayy Habîbî, I, Tahrân 1363/1984, s. 126); Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, neşr. III, s. 220; Türkçe terc. III, 130; Ebû'l-Ferec, *Târîh-i muhtasarü'd-duvel*, s. 274; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetü't-tevârih*, s. 180; Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî, *Tecâribü's-selef*, s. 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 207; Türkçe terc., XII, s. 386.

³⁴ Kâdi Burhânü'd-dîn Ânevî, halifenin katil yeri olarak Nâvele köyünü (*dih-i Nâvele*) zikretmektedir ("Enîsu'l-kulûb", neşr. M.F. Köprülü, *Belâten*, VII/27, Ankara 1943, s. 508). Katil yeri, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh (*Câmi'u't-tevârih*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, s. 115) tarafından Bâlik, Mirzâ İsmâ'il Hân Afşâr'ın Zâhirü'd-dîn Nişâbüri'ye nisbet edilerek neşrettiği, ancak gerçekte Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-tevârih*'inin bir nüshası olduğu anlaşılan *Selçuk-nâme* (Tahrân 1332/1953, s. 56)'de ise Bâlin köyü (*dih-i Bâlin*) şeklinde kaydedilmiştir. İbnu't-Tiktakâ, halifenin Merâğa şehrine bir fersah (yaklaşık 6 km.) mesafede katledildiğini kaydetmekle (bkz. *Târîh-i Fahrî*, s. 409), köyün, Merâğa şehrine uzaklığını vermiş olur.

³⁵ Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, neşr., III, s. 220; Türkçe terc., III, s. 130; İbnu't-Tiktakâ, *Târîh-i Fahrî*, s. 408.

³⁶ Suyûtî, *Ta'rihu'l-hulefâ*, s. 432; Hindûşâh b. Sencer, *Tecâribü's-selef*, s. 296.

³⁷ C. Hillenbrand, "al-Mustarşid", *EJ*², VI, s. 734.

³⁸ İbnu't-Tiktakâ, *Târîh-i Fahrî*, s. 409; Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, III, s. 220; Türkçe terc., III, s. 130; Hindûşâh b. Sencer Nahcevanî, *Tecâribü's-selef*, s. 296; H'ândemir, *Habîbu's-siyer*, II, s. 321.

³⁹ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, V, s. 201; İbn Tagribirdî, *en-Nucümü'z-zâhire*, V, s. 257; Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-düvel*, s. 155-156; *Sahâ'ü'l-ahbâr*, II, s. 189).

⁴⁰ *el-Atâbekiyye*, s. 50.

⁴¹ Kâdi Burhânü'd-dîn Ânevî, "Enîsu'l-kulûb", s. 508-509.

²⁷ *el-İnbâ*, s. 185.

²⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 35; Aynı müellif, *el-Atâbekiyye*, s. 50; İbn Tagribirdî, *en-Nucümü'z-zâhire*, V, s. 257; Ebû'l-Fidâ', *Kütübu'l-muhtasar fî ta'rihi'l-beşer*, V, Beyrut 1380/1960, s. 16; Lâri, *Târîh-i Lâri*, Osmanlıca terc. Hoca Sa'deddîn Efendi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 320, vr. 278a.

²⁹ İbnu't-Tiktakâ, *Târîh-i Fahrî*, s. 409; İbnu'l-Esîr, *el-Atâbekiyye*, s. 50.

³⁰ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 369.

³¹ Öte yandan, Sibet, Safer (*Mir'ât*, II, s. 288); Sadru'd-dîn el-Huseynî (s. 75), Ahmed b. Mahmûd (s. 62) ve Hasan-i Yezdî (vr. 219a) gibi müellifler ise Zi'l-hicce 529 tarihini vermekle bu gruptan ayrılırlar. Katil tarihi anonim bir eser olan *Tuhfe*'de ise 1 Zi'l-ka'de olarak kaydedilmiştir (bkz. *Tuhfe (der-ahlâk u siyâset)*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahrân 1341/1962, s. 210).

kabrini 697/1297-8 tarihinde ziyaret eden İbnu't-Tiktakâ, mezarın güzel bir kubbeye kaplanmış olduğunu zikreder⁴². Aslen İbnu't-Tiktakâ'ya dayanan Hindüşâh b. Sencer Nahcevanî de, halifenin na'aşının kâdı ve imâmlar ile şehrin ileri gelenlerinin de katıldığı büyük bir merasimi müteakip Merâğa'nın Kâdılar (Kudât) mahallesindeki *Medrese-yi Atâbek-i Merâğa*'ya⁴³ defnedilerek buraya büyük bir kümbetin inşâ edildiğini, buradaki beş büyük kümbetten birinin halifenin türbesine ait olduğunu, türbenin medresenin yanında yer aldığını, kendisinin de defalarca oraya giderek duâda bulunduğunu bildirir⁴⁴. Müellif aynı zamanda, Müstersîd'in na'aşının Merâğa kapısı üzerindeki bir köye defnedildiğini kaydeden Murtazâ Sa'îd Safiyyu'd-dîn'i, şahsî gözlemlerine dayanarak tezip eder⁴⁵. Yine, XIV. yüzyıl müelliflerinden Benâketî de, halifenin türbesinin Merâğa'da bulunduğunu kaydetmektedir⁴⁶. Bununla birlikte, halifenin türbesinin nerede olduğu bugün bilinmemektedir. Merâğa şehrinde Selçuklular devrine ait bazı anıtsal kümbet-türbeler bulunmaktaysa da, bunlardan herhangi birinin halifeye aidiyeti ile ilgili açık bir bilgi bulabilmek mümkün değildir⁴⁷.

⁴² İbnu't-Tiktakâ, *Târîh-i Fahrî*, s. 409.

⁴³ Merâğa livâsına ait hicri 1140 tarihli *Mufasssal Tapu Tahriir Defteri*'nde, Merâğa şehrinde *Atâbeg (Mahalle-yi Atâbeg-i Merâğa)* adında bir mahalleye rastlandığı gibi, *Dervâze (Mahalle-i Dervâze-i Merâğa: Merâğa Şehir Kapısı Mahallesi)* isimli başka bir mahalle de bulunmaktadır (BOA, TD, nr. 909, s. 13-19, 19-23). Bu durum, halifenin Merâğa şehri kapısına defnedildiğini kaydeden bazı müelliflerin (bkz. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân*, V, s. 201; İbn Tagribirdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, s. 257; Müneccimbaş, *Câmiu'd-düvel*, s. 155-156; *Sahâ'ifu'l-ahbâr*, II, s. 189), şehir kapısı ile belki de bu mahalleye kastettikleri ihtimalini düşündürmektedir.

⁴⁴ *Tecâribu's-selef*, s. 296. Yine, el-Mustersîd'in na'aşının *Medrese-yi Merâğa*'ya defnedildiği H'ândemir tarafından da kaydedilmiştir (*Habîbu's-siyer*, II, s. 321).

⁴⁵ *Tecâribu's-selef*, s. 296.

⁴⁶ *Târîh-i Benâketî*, neşr. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1366/1987, s. 113.

⁴⁷ Bugün Merâğa'da, üçü Selçuklu, biri de İlanlı devrine ait olmak üzere dört önemli kümbet-türbe bulunmaktadır: *Gunbed-i Sorh* (veya *Gunbed-i Kırmız*), *Gunbed-i Gerd*, *Gunbed-i Kebûd* ve *Gunbed-i Gaffariyye*. Halifenin Merâğa'daki türbesinin nerede olduğu bugün bilinmemektedir. Halifenin türbesinin *Gunbed-i Gaffariyye*'de olduğu yönündeki işaretlere rağmen (bkz. Pervîz Vercâvend, *Kâveş-i Rasadhâne-yi Merâğa*, Tahrân 1366/1987, s. 113), söz konusu türbenin İlanlılar devrinde Ebû Sa'îd Han zamanında inşâ edilmiş olması (bkz. Donald N. Wilber, *Mî'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, Farsça terc. 'Abdullâh Feryâr, Tahrân 1346/1967, s. 186, nr. 87) sebebiyle, bu durum mümkün gözükmemektedir. Bizim, 1995 yılı Ağustos ve 2001 yılı Eylül aylarında halifenin türbesini bulmaya yönelik Merâğa'ya yaptığımız iki seyahat de bu konuda müspet bir netice vermemiştir. Merâğa'nın mezar anıtları için bkz. A. Godard, "Yaddâştâ-yi Pirâmün-i Mezârâhâ-yi mevcûd der-Merâğa", *Âsâr-i İrân*, Farsça terc. Ebû'l-Kâsim Servkad Mukaddem, Meşhed 1371/1992, s. 286-320; Donald N. Wilber, *Mî'mârî-yi İslâmî-yi İrân der-dovre-yi İlhânân*, s. 184; Muhammed 'Alî Muhtâsîr, *Fihrist-i binâhâ-yi târîhî-yi Âzerbâycân*, Tahrân 1371/1992, s. 162-165; İsmâ'il Dibâc, *Âsâr-i bâstânî ve ebniye-yi târîhî-yi Âzerbâycân*, Tahrân 1346/1967, s. 88-89; Ahad Paressay Godssi, *Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk İslâm Sanatı Kürsüsü, Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1976, s. 68-74, 78-81, 86-91; İsmâ'il Dibâc, "Ebniyehâ-yi bastânî-yi Âzerbâycân", *Berrestâh-yi Târîhî*, II/5, Tahrân

E) Halifenin Katlinde Sultanların Rolü: Halifenin katlinde en önemli sorun Selçuklu sultanlarının rolü meselesidir. Kaynakları, bu konuda verdikleri bilgiye göre üç gruba ayırmak mümkündür:

1) Halife el-Mustersîd'in Katlini Yorumuz Nakleden Kaynaklar: Başta İbnu'l-Esir olmak üzere; el-'Azîmî, İbnu'l-Kalânîsî, Cuzcânî, Kâdı Ahmed Beyzâvî, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Muhammed el-Huseynî, Şebânkâre'i, Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, Hâfiz-i Ebrû, Hasan-i Yezdî, Mîrh'ând, H'ândemir ve Ahmed b. Mahmûd gibi pek çok muahhar kaynak bu gruptandır⁴⁸. Bu müelliflerden ilk üçü Arapça, Ahmed b. Mahmûd Türkçe, diğerleri ise Farsça yazmışlardır. Halife'nin kâtileri için İsmâ'îlî, Bâtınî ya da mülhid gibi tabirler kullanmalarına rağmen aralarında açık bir çelişki görülmez. Olay hakkında yoruma girmedikleri gibi, Bâtınîler'in bu iş için kullanılıp kullanılmadıkları hakkında da herhangi bir fikir beyan etmezler. Hatta olaya kronoloji olarak en yakınları olan el-'Azîmî, onların sözünü dahi etmez⁴⁹. İçlerinde en mufasssal olan İbnu'l-Esir ancak onlardan öldürülmüş olanları

1346/1967, s. 142-143; Salmâsî-zâde, "Gunbed-i Sorh ya Gunbed-i Kırmızı Merâğa", *Mecelle-yi Vahid*, XI/6, Tahrân 1352/1973, s. 253-254.

⁴⁸ Bu ifade birbirinden alıntı suretiyle pek çok esere yansımıştır. Bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 35; Aynî müellif, *el-Atâbekiyye*, s. 50; el-'Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 59; Kummî, *Târîhu'l-vuzerâ*, s. 57; Kâdı Burhânü'd-dîn Ânevî, "Enîsu'l-kulûb", s. 508; İbnu'l-Kalânîsî, *Zeylu ta'rîhi Dimâşk*, s. 250; el-'Avfî, *Cevâmî'u'l-hikâyât*, vr. 128b; Süryani Mihael, *Vekâyânâme*, II. Kısım (1042-1195), (T.T.K. Basılmamış Türkçe terc.) H.D. Andrasyan, Ankara 1944, s. 108-109; Cuzcânî, *Tabâkât-i Nâsîrî*, s. 153; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn*, VI, neşr. M. Hilmi Ahmed, Kahire 1956, s. 79; Kâdı Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârîh*, neşr. Behmen Kerîmî, Tahrân 1313/1934, s. 142; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, s. 114-115 (*Selçuk-nâme*, s. 56); Abdullâh Kâşânî, *Zubdetü't-tevârîh*, s. 179-180; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh*, *Kismet-i İsmâ'îliyyân*, s. 138; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârîh-i Sultâniyye*, s. 229; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, V, s. 16; Şebânkâre'i, *Mecma'u'l-ensâb fi't-târîh*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahrân 1363/1984, s. 114-115; Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i guzde*, Tahrân (1333-1339), s. 455; İbnu'l-Verdî, *Ta'rîhu İbnu'l-Verdî*, II, Bulak 1285, s. 39; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 200; el-Huseynî, *el-Urâca fi hikâyeti's-Selçukiyye*, neşr. K. Süsseim, Leiden 1909, s. 119; Anonim, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk der-Anatoli*, s. 30; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, s. 62; İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber*, III, s. 510; Makrizî, *Kitâbu's-sulûk li-ma'rifeti duveli'l-mulûk*, neşr. Mustafâ Ziyâde, Kahire 1956, I, s. 36; İbn Tagribirdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, s. 257; el-'Aynî, *'Ikdu'l-cumân fi ta'rîhi ehli'z-zemân*, IV, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdad Kökü, nr. 278, vr. 175a; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 207; Türkçe terc., XII, s. 386; Seyfu'd-dîn el-'Ukaylî, *Âsârü'l-vuzerâ*, neşr. Celâlu'd-dîn Urmevî, Tahrân 1364/1985, 144; Lârî, *Târîh-i Lârî*, Osmanlıca terc. Hoca Sa'deddîn Efendi, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3230, vr. 278a; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, Tahrân 1339/1960, s. 323; Hasan-i Yezdî, *Câmi'u't-tevârîh*, vr. 219a; H'ândemir, *Habîbu's-siyer*, II, s. 321; Şukrullâh, *Behçetu't-tevârîh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aya Sofya, nr. 2990, vr. 280a; Efdalu'd-dîn Ebû Hâmid Kırmânî, *Selçukiyyân u Guzz der-Kirmân*, neşr. M. Bâstânî-yi Pârîzî, Tahrân 1373/1994, s. 292; Müneccimbaş, *Câmiu'd-düvel*, s. 159-160; *Sahâ'ifu'l-ahbâr*, II, s. 189.

⁴⁹ el-'Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 59.

kaydetmekle yetinir⁵⁰. Muhammed el-'Avfî, Cuzcânî, Reşîdu'd-dîn, Şebânkâre'î, Hamdullâh Mustevfî, Ahmed b. Mahmûd ve Mîrh'ând gibi pek çoğu hiç sayı vermezken, Hasan-i Yezdî "iki-üç müllîd" ifadesini kullanır. Ancak, daha da ilginç, müellifin, bu Bâtınîler'in Sultan Sencer'in gönderdiği Emîr Kuran Han başkanlığındaki elçilik heyetinin içerisine sızmış "Horâsânîlar" olduğunu belirtmesidir⁵¹. Bununla birlikte, kaynaktaki, sultan-halife rekabetinden bahsedilmediği gibi, olayda Selçuklu Sultanları'nın rolü meselesine de değinilmemiştir.

2) Halifenin Selçuklu Sultanları Tarafından Öldürüldüğünü İddia Eden Kaynaklar: Aralarında dil, zaman ve coğrafi mekân farkı bulunmakla birlikte, bir grup müellif, açık ya da dolaylı bir şekilde el-Müsterşid'in Selçuklu Sultan ya da Sultanları tarafından öldürülmüş olduğunu iddia etmektedir. Bu kaynaklar; Râvendî, el-Bundârî, İbnu'l-Ezrâk, Sadru'd-dîn el-Huseynî, İbnu'l-Cevzî, Sibt ibnu'l Cevzî, İbn Hallikân ve Ebu'l Ferec'tir. Verdikleri malûmatı dikkate alarak bu kaynakları iki gruba ayırmak mümkündür:

a) Halifenin Sultan Mes'ûd Tarafından Öldürüldüğünü Kabul Eden Kaynaklar: Bu gruba Râvendî, Sadru'd-dîn el-Huseynî, İbn Hallikân ve XIV. yüzyılda kaleme alınan anonim *Tuhfe*'yi dahil etmek mümkündür. Kaynaklardan ikisi Farsça, diğer ikisi ise Arapça'dır. İçlerinden Râvendî en ılımlı ve tarafsız kaynaklara en yakın olanıdır. Zirâ, o hiçbir zaman sultan-halife mücadelesinden bahsetmediği gibi, halifenin sultanlar tarafından öldürülmüş olabileceğini de iddia etmez. Hatta, belki de bu özelliğinden dolayı o, bazı araştırmacılar tarafından, "bu işte Selçuklu Sultanlarının rolünün bulunmadığı"ni kabulü yolunda değerlendirilmiştir⁵². Fakat bizce, Râvendî, dikkatle incelendiği zaman, böyle bir yoruma varmaya imkân yoktur. O, olayı yukarıda zikrettiğimiz tarafsız kaynaklarla aynı tarzda (yorumsuz) anlattığı halde⁵³, bu anlatımdan hemen sonra verilen *Şâh-nâme*'ye ait şu beyitler bizce müellifin olay hakkındaki yorumu ile ilgili olmalıdır: "Ey bilgili ve akıllı kimse, artık hırs örtüsünü örtünme! Çünkü tahtla taç senin gibisini çok görmüştür. Böyle hikâyeleri daha ne kadar dinleyeceksin?"⁵⁴.

Yine, aynı kaynaktaki, sultanın halifeyi mağlup ederek esir alması anlatılırken kullanılan bir beyit de bu durumu kuvvetlendirmektedir: "Yanlış düşünce hükümdarlığı mahveder, helâkryla nihâyetlendirir"⁵⁵.

Görüldüğü gibi, metinde nakledilen beyit Râvendî'nin bu konudaki düşüncesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak, burada asıl olan nokta, onun bu beyitler ile Sultan Sencer'i mi, yoksa Sultan Mes'ûd'u mu kastettiğidir. Esasen, müellifin Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ile müşterek kaynağı olan Zâhiru'd-dîn Nişâbüri'nin *Selçuk-nâme*'si⁵⁶ bugün elimize ulaşmamıştır. Fakat, konumuzla ilgili kısmın anlatımında, Reşîdu'd-dîn, Sultan Sencer'den gelen elçiliği zikretmişken, Râvendî'nin önemli bir istisna olarak bu olayı atlaması dikkate değer bir ayrıntıdır. Şayet Râvendî, olaya eklediği beyitlerde şüpheli Sultan Sencer'e yüklemek isteseydi, bizce, Reşîdu'd-dîn gibi, kaynağı Nişâbüri'ye sadık kalarak elçilik heyetini de mutlaka zikretmiş olurdu. Biz Râvendî'nin düşüncelerini niçin diğer tarihçiler kadar açık seçik ifade etme yoluna gitmediği üzerinde duracak değiliz. Ancak, müellifin eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâsu'd-dîn Keyhusrev'e sunduğunu bilmek⁵⁷ bize bu konuda bir fikir verebilecektir. Şu hâlde, Râvendî'nin elçilik hadisesini ve elçilerle birlikte gelen Bâtınîler'in halifeyi öldürmesini atlaması, dikkati Sultan Sencer'den Mes'ûd'a çeken önemli bir ayrıntıdır. Bize ulaşmayan muasır kaynak Nişâbüri'ye gelince, biz onun doğrudan iktibaslarından (Râvendî, Reşîdu'd-dîn) ya da kısmi yansımalarından (Hamdullâh Mustevfî, Mîrh'ând vb.) bu konuyu sadece Sultan Sencer'in gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte yorumsuz geçtiği kanaatindeyiz.

Bu gruptaki ikinci kaynağımız Sadru'd-dîn el-Huseynî'dir. Müellif, Râvendî'ye nazaran bu konuda daha açıktır. O, sultan ile halife arasında büyük bir kin ve düşmanlık oluştuğunu belirttikten sonra, bu durumun nihayet 529/1135 yılında Halife el-Müsterşid'in katli ile neticelendiğini bildirir⁵⁸. Görüldüğü gibi, müellif olayı yorumsuz vermekle birlikte, halifenin katilleri ve bu arada Bâtınîler'den hemen hiç bahsetmemiştir. Şu halde, mesuliyet doğrudan doğruya Sultan Mes'ûd'a yüklenmek istemiştir. Zirâ, müellif, halifenin sultan ile olan mücadelesinin ilkinin öldürülmesi ile neticelendiğini bildirmekte ve

⁵⁰ *el-Kâmil*, XI, s. 35; Aynı müellif, *el-Atâbekiyye*, s. 50.

⁵¹ *Câmi'u't-tevârih*, vr. 219a.

⁵² M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, V, s. 282 n.1.

⁵³ Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyeti's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, GMS, NS, London 1921, s. 228; Türkçe terc. Ahmet Ateş, Ankara 1960, I, s. 218.

⁵⁴ Râvendî, *Râhatu's-sudûr*, Türkçe terc., I, s. 129; krş. metin s. 228: "Âyâ dâstî-yi mard-i bisyâr hûş / digar çâdor-i âzmandî ma-pûş // Kî taht u kulah çân to bisyâr did / az-în dâstân çand h'âhl şanid?"

⁵⁵ Râvendî, *Râhatu's-sudûr*, neşr. s. 228; Türkçe terc., I, 218.

⁵⁶ Ahmet Ateş, *Câmi'u't-tevârih*, (giriş), s. 15-16; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 3. Metin karşılaştırması da aynı sonucu vermektedir.

⁵⁷ C. Storey, *Persian Literature*, II/2, London 1970, s. 286.

⁵⁸ Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Türkçe terc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 75.

halifenin katli ile ilgili başkaca bir kimse veya grubu da zikretmemektedir. Dolayısıyla, olayda zimnen Sultan Mes'ûd'u suçlu göstermiş olmaktadır.

İbn Hallikân ise, halifenin Sultan Mes'ûd tarafından öldürüldüğünü tafsilatıyla anlatmamakla birlikte, Mes'ûd'un hâl tercümesinde, onun öldürttüğü kişiler arasında halifenin de adını vermiştir⁵⁹. Yine, müellif, Dubeys b. Sadaka'nın hâl tercümesinde de, halife-sultan mücadelesinin halifenin öldürülmesiyle sonuçlandığını ifade etmekle olayın bütün mesuliyetini sultana yüklemiş olur⁶⁰.

Bu gruptaki son kaynak XIV. yüzyılda kaleme alınan ve anonim bir ahlâk ve siyaset kitabı olan *Tuhfe*'dir. Eserde, halifenin, Sultan Mes'ûd'un destek ve yardımı ile on yedi Bâtını tarafından katledildiği kaydedilmiştir⁶¹. Eserde başkaca bir yoruma gidilmediği gibi, suikasta Sultan Sencer'in rolüne de değinilmemiştir. Bununla birlikte, on yedi kişi olarak zikredilen kâtillerin Sultan Mes'ûd tarafından yakalatılarak katledildiği kaydedilmiştir⁶².

b) Olayı Sultan Sencer ile Mes'ûd'un Anlaşmasına Bağlayan Kaynaklar: İbnu'l-Ezrâk, el-Bundârî, İbnu'l-Cevzî, Sibte İbnu'l-Cevzî ve Ebu'l-Ferec gibi müellifler bu grubu oluşturmaktadır. Ortak özellikleri Ebu'l-Ferec dışında hepsinin de Arapça yazmaları ve bu arada Irak bölgesinde yaşamış olmalarıdır.

Bunlardan zaman olarak olaya en yakın müverrih olan İbnu'l-Ezrâk: "Söylenildiğine göre, Sultan Sencer, Mes'ûd'a halifenin öldürülmesini emretmiş, yine başka bir rivayete göre Sultan Mes'ûd, halifeyi öldürmek için amcası Sultan Sencer'in iznini istemiş, o da izin vermiş, bunun üzerine mühlidler tertip etmiş, onlar da halifenin çadırına girip onu öldürmüşler" demektedir⁶³. İbnu'l-Ezrâk'ın kitabının bir başka yerinde 534/1139 tarihinde (olaydan beş yıl sonra) Bağdad'a gittiğini ve olayı sorduğunu kaydetmesi⁶⁴, onun verdiği bilgileri daha da kıymetlendirmektedir.

Bu gruptaki diğer bir tarihçi İbnu'l-Cevzî'dir. Müellif, Sencer'den gelen elçi heyetinin içerisindeki Bâtıniler'den on yedi kişinin halifeyi katlettiğini

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, V, s. 201.

⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, II, s. 265.

⁶¹ *Tuhfe (der-ahlâk u siyâset)*, neşr. Muhammed Takî Dânespejûh, Tahrân 1341/1962, s. 210.

⁶² *Tuhfe*, s. 210.

⁶³ İbnu'l-Ezrâk, *Meyyâfarîkin ve Amîd Tarihi*, (Artuklular Kısmı), Araştırma İnceleme ve Notlarla Türkçe terc. A. Savran, Erzurum 1992, s. 52.

⁶⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Meyyâfarîkin ve Amîd Tarihi*, s. 50.

belirtir. Yine müellif, sultanın, bu durumu 'bilmiyorum' dediği halde, gerçeğin bunun aksi olduğunu da ekler⁶⁵.

Bu konuda daha radikal olan el-Bundârî ise, Sultan Sencer'den gelen Emir Kuran Han başkanlığındaki elçilik heyetinden ve bu heyetin "gizli tutulan" görevinden bahsettikten sonra, halifenin öldürülmesine geçer. Müellifin hükmüne göre; "Sultan Sencer'in halifeyi öldürtmek için Bâtıniler göndermiş olduğu bir takım karinelere ulaştırılmıştır ki, teşebbüs ettiği iş ne kadar çirkin ve acıklıdır"⁶⁶. Müellifin olaydan Sultan Mes'ûd'u da sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır. Bizce, el-Bundârî'nin bu konudaki rivayetlerinin değeri, onun Irak Selçuklu hâkimiyet sahasında önemli vazifeler üstlenmiş olan kaynağı 'İmâdu'd-dîn el-İsfahânî'nin kayıp tarihine dayanmış olmasından⁶⁷ ileri gelmektedir. Müellifin kayıtlarından anlaşıldığına göre, halifenin öldürülmesi ile Dubeys b. Sadaka'nın katli arasında da bir bağlantı bulunmaktadır⁶⁸.

Olayda Sultan Sencer'in rolünü zikreden müelliflerden biri de Ebu'l-Ferec'tir. O, Sultan Sencer'in gönderdiği elçilik heyetinde bulunan on yedi Bâtını'den on beşinin halifeyi katlettiğini ve bunların hepsinin Sultan Mes'ûd tarafından derhal öldürüldüğünü kaydeder⁶⁹. Müellif bu konudaki rivayetleri kendi yorumu ile birleştirerek vermiştir: "Bazılarına göre, Sencer'in bu İsmâ'ililer'den haberi yoktu; fakat, hakikat bunların Sencer tarafından gönderilmiş olduklarıdır; ancak, Mes'ûd ise bunlardan haberdar değildi"⁷⁰. Görüldüğü üzere, müellif, Sultan Mes'ûd'u olayda suçsuz bulmakla diğer kaynaklardan ayrılır.

Aynı iddiayı ileri süren bir diğer tarihçi Sibte İbnu'l-Cevzî'dir. Müellif, 529/1135 yılı hadiselerinde çok açık bir şekilde Sultan Sencer'i suçlamıştır. Ona göre; "Mes'ûd'un elçilikle gelen on yedi Bâtını'den haberi vardı. O, (her ne kadar) 'Bâtıniler'i bilmiyordum' diyorsa da, yalan söylüyordu. Mes'ûd ve Sencer, halifeyi öldürmek için anlaşmışlardı"⁷¹. Müellif, bu görüşünü bazı delillerle desteklemeye çalışır. Buna göre, gelen elçilik heyeti -ve bu arada

⁶⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 49.

⁶⁶ el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 164.

⁶⁷ Bkz. el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, (Th. Houtsma'nın girişi), s. XXV.

⁶⁸ el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 165. Bu hadise için bkz. İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-taleb fi ta'rîhi Haleb*, Türkçe terc. A. Selim, Ankara 1989, s. 152.

⁶⁹ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 369.

⁷⁰ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 369. Bununla birlikte, müellif, *Muhtasaru'd-duvel* isimli eserinde (s. 274) hadiseyi yorumsuz nakletmiştir.

⁷¹ Sibte İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zemân*, II, s. 158.

Bâtıniler- ile esir halifenin çadırı birbirine yakın kurulmuştu⁷². Burada dikkat edilmesi gereken husus, gerek İbnu'l-Cevzî, gerekse torunu Sibî'nin hilâfet dairesi ile olan yakın münasebetleridir.

Yine, bir tarih kitabı niteliğinde olmasa da, Hârezmşâh Atsız'ın divânından çıkan önemli bir resmî vesikada da Halife el-Müsterşid'in katlinin, Sultan Mes'ûd'un adı zikredilmeksizin, Sultan Sencer'e bağlandığı görülür. Atsız tarafından halife el-Muktefi'ye gönderilen ve devrin tanınmış edip ve münşii Reşîdu'd-dîn Vatvât'ın kaleminden çıkan bu mektupta, Sultan Sencer doğrudan halife el-Müsterşid ve oğlu el-Râşid'in katlinden sorumlu tutulmuştur⁷³. Hadise mektupta şu şekilde zikredilmiştir:

"Misilleme zamanı geldiğinde, kabilesinin bugün en büyüğü ve en güçlüsü olan kişi [Sultan Sencer], kölenin [Hârezmşâh Atsız] ve efendilerinin [halifeler] iyiliklerini; şehirleri yıkmak, adamları öldürmek, İsmâ'ililer'i onun üzerinde hükümdarlık kurdurmak ve kâtiler göndererek, iki halife Müsterşid ve Râşid örneklerinde yaptığı gibi, intikâm aldı. Eğer kalbi, akli, kulağı ve gözü olsaydı, bilgisizliğinden uyanır ve Allâh'ın üzerine gönderdiği kâfirler [Karahıtaylar]'ın kılıçlarından ders çıkarırdı. Ancak onun gözü kör, dili tutulmuş ve kulağı da sağdı"⁷⁴.

Son derece fasih bir üslupta kaleme alınan mektupta, Atsız tarafından yöneltilen ağır ithâmların muhatabı, kuşkusuz onun eski metbûu Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'dir. Bununla birlikte, mektubun değerlendirilmesinde, ithâmların Sultan Sencer'in düşmanı âsî bir tâbiinden geldiğini gözden uzak tutmamak gerekir.

3) Olayda Selçuklu Sultanlarını Suçsuz Bulan Kaynaklar: Hadiseden yaklaşık bir buçuk asır sonra eserini kaleme alan İhlanlı devri müellifi Cuveynî, Selçuklu Sultanları'nın bu olayda hiçbir rollerinin bulunmadığını kaydetmektedir. Müellife göre; "Sultan Sencer'in devletinin düşmanı olan bazı art niyetli kimseler bu olayı ona nispet ettiler. Böylece, Kâbe'nin önünde yalan söyleyen münecimler gibi oldular"⁷⁵. Müellif, Sultan Sencer'in bu işi yapmış olamayacağını sebeplerini de açıklar. Onun bu açıklama için kullandığı akıl yürütme ve mantık gayet ilginçtir:

⁷² Sibî İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zemân*, II, s. 158.

⁷³ H. Horst, "Arabische Briefe der Horazmsâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasîd ad-Dîn Watvât", *ZDMG*, 116, (1966), s. 31-32.

⁷⁴ H. Horst, "Arabische Briefe der Horazmsâhs", s. 32.

⁷⁵ Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, III, s. 220-221; Türkçe terc., III, s. 130; İlâve ve notlar ile Arapça terc. Muhammed Sa'îd Cemâlu'd-dîn, *Devletü'l-İsmâ'îliyye fî İrân*, Kahire 1975, s. 209-210.

"Sultan Sencer'in huyunun iyiliği, soyluluğu, Hanefî mezhebi ve hilâfet makamının güçlendirilmesi konularında harcadığı çabalar ve hilâfet makamına gösterdiği aşırı saygı açıkça gösteriyor ki, bu tür asılsız suçlamalar ve iftiralar onun doğruluk ve büyüklük kaynağı olan şahsına hiç bir zarar veremez..."⁷⁶.

Halifenin katlinin devrin müellifleri tarafından olduğu kadar, halk itikadında da farklı şekillerde yorumlandığı anlaşılmaktadır. İki bağımsız kaynak, bu konudaki halk rivayetlerini topluca öğrenmemize yarar. Bunlardan ilki olan İbnu't-Tiktakâ şu bilgiyi nakletmektedir:

"el-Müsterşid öldürüldüğü zaman insanlar onun katli hakkında sözler söyledi. Bir grubun görüşü, Sultan Mes'ûd'un onun katlinden habersiz olduğu ve buna razı olmadığı yönünde idi. Başka bir grup, Sultan Mes'ûd'un Bâtıniler ile bu konuda anlaşığına ve onun katli fermânını verdiğine inanıyordu. Zirâ, el-Müsterşid bıçaklandığı zaman asker ve ordu çekilmişti. Sultan Mes'ûd ondan korkuyordu. Onun için halifeyi açıkça katletmek mümkün değildi. Bu yüzden evvelâ ona iyilik ve ihsânlarda bulundu, sonra da onu gizlice katletirdi. Suç, cânilerden bir topluluğa çıkarıldı. Onlar, insanlara halifenin kâtileri diye gösterildi ve onlara kısas uygulandı. Fakat, halifenin asıl kâtileri gizlice serbest bırakıldı"⁷⁷.

İkinci kaynak Suyûti ise, aynı yorumları daha farklı bir üslupla aktarmaktadır: "Denildi ki, Mes'ûd'un onlardan (Bâtıniler) haberi yoktu. Diğer bir rivayete göre ise, Mes'ûd bunu kesinlikle biliyordu. Başka bir rivayet de, bizatihi onları askerlerin arasına Mes'ûd'un soktuğudur"⁷⁸.

Bu nakiller, hadisenin sorumluları hakkında kaynaklarda olduğu kadar halk arasında da tam bir fikir birliği bulunmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Görüldüğü gibi, halifenin katli meselesi kaynaklarda çok farklı şekillerde anlatılmıştır. Yine muhtelif rivayetler, bu konuda halk itikadında da, daha o zamanlarda dahi tam bir birlik olmadığını göstermektedir. Kaynaklardaki ifadeler tam olarak birbiriyle çelişmezse de, müşterek noktalardan da uzaktır. Müelliflerden bilhassa eserlerini Arapça yazanlar, olayın mesuliyetini Selçuklu Sultanları'na yüklerlerken, Farsça yazan müelliflerin büyük çoğunluğu bu konuda ya tamamen suskun kalmışlar, ya da Cuveynî örneğinde olduğu gibi

⁷⁶ Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, III, s. 220-221; Türkçe terc., III, s. 130.

⁷⁷ İbnu't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 409.

⁷⁸ Suyûti, *Ta'rîhu'l-hulefâ*, s. 432.

Selçuklu Sultanları'nın bu olayda suçsuz olduğunu savunmuşlardır. Suikast hadisesinin yorumunda, muasır dört müelliften; el-'Azîmî ve Nişâbü'rî (Râvendî ve Reşîdî'd-dîn'deki nakiller) tarafsız kalmış, İbnu'l-Ezrâk ve 'İmâdu'd-dîn Kâtib el-İsfahânî (el-Bundârî'de) ise çok açık bir şekilde Selçuklu Sultanları'nın karşısında yer almıştır.

-III-

Suikastın aydınlatılabilmesi için gerekli olan tenkîdî kaynak kritiğine geçmeden önce, araştırmacıların hadiseye bakışına bir göz atmakta fayda vardır. Halifenin katli hakkında kaynaklarda yer alan suskunluğun, ya da çelişkinin izlerine araştırmacılar da rastlamak mümkündür. J. von Hammer-Purgstall⁷⁹, G. Weil⁸⁰, A. Müller⁸¹ ve K.V. Zetterstéén⁸² gibi eski şarkiyatçıların yanısıra, 'A. İkbâlî⁸³, Huseyn Emîn⁸⁴, B. Lewis⁸⁵, F. Daftari⁸⁶ gibi daha yeni araştırmacılar da bu konuda suskun kalmaktadırlar. Meseleyi daha çok "hilâfet müessesesinin yeniden yapılanma teşebbüsü" olarak inceleyen E. Tyan⁸⁷'da da durum daha farklı değildir. L.V. Stroeve⁸⁸ ise, el-Müsterşid'in İsmâ'ilîler tarafından katlinin Selçuklular ve Sultan Sencer'in menfaatine olduğunu belirtmiştir.

Konuya en fazla yer ayıran İslâm tarihi araştırmacılarının başında Hasan İbrahim Hasan gelmektedir⁸⁹. Araştırmacı, eserinde, konuyla ilgili metinleri aktardıktan sonra, bu suikastın Selçuklu Sultanları tarafından işlenmiş olabileceğine dair kuşkularını ifade etmektedir. Aynı kuşkular C.E. Bosworth⁹⁰ tarafından alenî bir suçlamaya dönmüştür. C. Hillenbrand⁹¹ da bu yöndeki benzer kuşkularını dile getirmiştir.

⁷⁹ *The History of Assassins*, İng. terc. O. Charles Wood, New York 1968, s. 87.

⁸⁰ *Geschichte der Chalifen*, Mannheim 1850, II, s. 246-248, 256.

⁸¹ *Der Islam im Morgen und Abendland*, Berlin 1887, II, 129 vd.

⁸² "Müsterşid", *IA*, VIII, s. 835.

⁸³ *Târîh-i mufasssal-i İrân, ez-sadr-i İslâm tâ inkirâz-i Kâçûriyye*, Tahran 1375/1996, s. 298.

⁸⁴ *Ta'rîhu 'Irâk fî 'asri's-Selçûkî*, Bağdâd 1375/1965, s. 106-107.

⁸⁵ *The Assassins, A Radical Sect in Islam*, New York, 1987, s. 66; Türkçe terc. Ali Aktan, *Haşhaşiler, Ortadoğu İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, İstanbul 1995, s. 57-58, 105.

⁸⁶ *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, s. 429.

⁸⁷ *Institutions du Droit Public Musulman, -Sultan et Califat-*, II, Paris 1956, s. 99, 112.

⁸⁸ *Târîh-i İsmâ'iliyyân der-İrân der-sedehâ-yi 5-7 hicrî/11-13 milâdî*, Parsça terc. Pervîn Munzevî, Tahran 1371/1992, s. 186, 191.

⁸⁹ *İslâm Tarihi*, Türkçe terc. İsmail Yigit, IV/5, İstanbul 1986, s. 76-78.

⁹⁰ "The Political and Dynastic History of Iranian World", *CHI*, V, *Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968, s. 128.

⁹¹ "al-Mustarshid", *EI*², VI, s. 734.

Selçuklu tarihi araştırmacılarının bu konu hakkındaki görüşlerine gelince; İ. Kafesoğlu⁹², O. Turan⁹³ ve C. Alptekin⁹⁴ olayı doğrudan yorumsuz olarak geçerken, M.A. Köymen⁹⁵ bilhassa halifenin kim ya da kimler tarafından öldürülmüş olabileceği üzerinde durma ihtiyacı hissetmiştir. Esasen, o, halife-sultan münasebetlerini bütün safha ve şekilleriyle ortaya çıkarma gayreti güden yegâne araştırmacıdır. Halife el-Müsterşid'in öldürülmesi bahsine geniş bir yer ayıran ve kaynak değerlendirmelerinde bulunan araştırmacı, bazı çok ilginç noktalara dikkat çekme ihtiyacı duymakla birlikte, olay hakkında herhangi bir hüküm verme yoluna gitmemiştir.

Bu araştırmacıların yanısıra, M.G.S. Hodgson⁹⁶ ve Z. Kitapçı⁹⁷ gibi bazı tarihçiler, dolaylı cümlelerle de olsa bu suikastta Selçuklu Sultanları'nın rollerinin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bu arada Sultan Mes'ûd⁹⁸ ve Selçuklu-hilâfet münasebetleri⁹⁹ ile ilgili iki farklı doktora tezinde de konuya yer verilmiş olmasına rağmen, hadise ile ilgili herhangi bir sonuca ulaşılammıştır.

-IV-

Buraya kadar Halife el-Müsterşid'in öldürülmesiyle ilgili bütün bilgileri, kaynak ve araştırmaları kullanarak ortaya koymaya çalıştık. Görüldüğü gibi, hepsinde ortak olan nokta çok azdır ve bunların kullanılması ancak tenkitli bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Evvelâ, halifenin kaynakların büyük çoğunluğunda yer alan Bâtınîler ya da İsmâ'ilîler tarafından öldürülmesi hususuna gelinirse, müelliflerin verdiği bilgiler bunların şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Sultan Sencer'in göndermiş olduğu elçilik heyetinin içerisinden çıktığı noktasındadır¹⁰⁰. Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Sencer, halifenin Mes'ûd ile olan savaşında iki

⁹² "Selçuklular", *IA*, X, s. 376; Aynı müellif, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1992, s. 26.

⁹³ *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 184.

⁹⁴ *The Reign of Zengi*, s. 40; Aynı müellif, "Zengi", *IA*, XIII, s. 529-530.

⁹⁵ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 282-283; Aynı müellif, "Sencer", *IA*, X, s. 489.

⁹⁶ *The Order of Assassins*, Gravenhange-Hague 1955, s. 104.

⁹⁷ *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Sultanları ve Türk Hatunları*, Konya 1999, s. 213-214.

⁹⁸ Hüseyin Kayhan, *Sultan Mesud Devri Selçuklu Tarihi*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 33. Keza bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya 2001, s. 149-152.

⁹⁹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 164-165.

¹⁰⁰ İbnu'l-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 409; Hindüşâh b. Sencer Nahcevlîni, *Tecâribu's-selef*, s. 296; Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 164; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 49; Hasan-i Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh*, v. 219a.

ayrı elçilik heyeti göndermiştir¹⁰¹. Anlaşıldığına göre, suikastı gerçekleştiren Bâtınî grup ikinci heyetin içerisinde yer almıştır. Başında tanınmış Selçuklu kumandanı Emîr Kuran Han'ın bulunduğu bu heyet¹⁰² büyükçe bir askerî kıt'a ile de desteklenme yoluna gidilmiştir. Esasen, Ortaçağ İslâm âleminde askerî kumandanların elçi olarak gönderilmesi hadisesi çok nadir olduğu gibi, gönderilen heyet için refakatçi olarak büyük bir askerî birliğin görevlendirilmesi de alışılabilir şeylerden değildir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, bu heyet Sultan Mes'ûd'a yaklaşıncaya, sultan ve adamları heyeti karşılamaya çıkmıştır. Ancak, burada ilginç olan nokta, metbû bir sultandan da gelse, Sultan Mes'ûd'un, bir emîri karşılamak için askerleriyle birlikte yola koyulmasıdır. Bu konuda Sibî'ta bulunan bir kayıt daha da ilginçtir. Müellif, "elçi heyetinin çadırı halifeye yakın kurulmuştu" demektedir¹⁰³. Eğer bu kaydı doğru kabul edersek, heyetin ve yanında bulunan askerî birliğin karargâhlarının ayrı yerlerde ve halifeye yakın kurulmuş olduğu anlaşılır. Kaynaklar, halifenin muhafızlarının, elçilik heyetini karşılama töreni için yerlerinden ayrıldıklarını ve suikastı ancak halife öldürüldükten sonra öğrendiklerini bildirmektedir.

Bâtınîler'e gelince¹⁰⁴, kaynakların onlar hakkında verdiği bilgiler son derece ilginçtir. *İsmâ'îlî* ya da *mulhid* olarak da ifade edilen bu grubun, heyete sonradan sızdığını ve hatta Horâsânî olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Ancak, sayıları için verilen rakamların çokluğuna bakılırsa¹⁰⁵, böyle bir sızmanın bir askerî birlik ve hele özel bir amaçla görevlendirilmiş elçilik heyetinde fark edilmemiş olması oldukça ilginçtir. Fakat daha da dikkate değer olanı, herhangi bir insanı öldürmek için bu kadar kalabalık bir Bâtınî topluluğunun "fedâî" olarak görevlendirilmiş olmasıdır. Zirâ, daha önceki tarihlerde¹⁰⁶ Bâtınîler tarafından düzenlenen suikastların en gizli ve en önemlilerinde dahi bir veya birkaç fedâî görevlendirildiği görülmektedir. *İsmâ'îlî*ler hakkında bilgi veren eserlerden, Hasan Sabbâh, Bozorg-Umîd ve halefi Muhammed'in öldürttüğü kişiler ve bu suikastlarda kullanılan fedâî sayısı ile ilgili çıkarttığımız tablo şu şekildedir:

Hasan Sabbâh:

Kullanılan Fedâî Sayısı	Suikast Sayısı	Kaynak ¹⁰⁷
1	39	CT
	38	ZT
	27	MT
2	1	CT, ZT
3	1	CT, ZT, MT
4	2	CT, ZT
	1	MT
10	1	CT, ZT, MT
Fedâî sayısı belirtilmeyenler	4	CT
	5	ZT
	6	MT

Toplam: CT, ZT= 48 kişi¹⁰⁸; MT= 36 kişi¹⁰⁹

Bozorg-Umîd:

Kullanılan Fedâî Sayısı	Suikast Sayısı	Kaynak
1	3	CT, MT
	4	ZT
2	6	CT, ZT, MT
7	1	CT, ZT, MT
14	1 (el-Musterşid)	CT, ZT, MT
Fedâî sayısı belirtilmeyenler	1	CT, MT

Toplam: CT, ZT, MT = 12 kişi¹¹⁰

¹⁰¹ Bkz. yukarıda ikinci kısım. Kezâ bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 281; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV/5, s. 75.

¹⁰² Bkz. yukarıda dipnot 10.

¹⁰³ Sibî, *Mir'âtu'z-zemân*, II, s. 158.

¹⁰⁴ Bâtınî tabiri, Kur'ân ve hadislerin ancak tevil ile anlaşılabilirliğini iddia eden fırkaya toptan verilen isimdir (bkz. A. Ateş "Bâtınîye", *İA*, II, s. 339).

¹⁰⁵ Kaynaklar umumiyetle on yedi kişi olduklarında birleşmektedir.

¹⁰⁶ Bâtınîlerin çeşitli öldürme faaliyetleri için bkz. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 217-219; B. Lewis, "İsmâ'îlîler", *JA*, V/2, s. 1123 vd.

¹⁰⁷ Kısaltmalar: CT= Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih, Kismet-i İsmâ'îlîyân ve Fâtîmiyân ve Nizâriyân ve Da'iyân ve Refikân*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh-Muhammed Muderris Zencânî, Tahrân 1338/1960; ZT= 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih, Bahş-i Fâtîmiyân, Nizâriyân*, neşr. Muhammed Takî Dâneşpejûh, Tahrân 1366/1987; MT= Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye, Kismet-i Hulefâ-yi 'Aleviye-yi Magrib ve Misr ve Nizâriyân ve Refikân ez-Târîh-i Hâfiz-i Ebrû*, neşr. Muhammed Muderrisî Zencânî, Tahrân 1364/1985.

¹⁰⁸ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih, Kismet-i İsmâ'îlîyân*, s. 169-172; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 169-172.

¹⁰⁹ Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye*, s. 223-225.

¹¹⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih, Kismet-i İsmâ'îlîyân*, s. 144-145; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 182-183; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye*, s. 230-231.

Muhammed b. Bozorg-Umîd:

Kullanılan Fedâî Sayısı	Suikast Sayısı	Kaynak
1	6	CT, ZT, MT
2	2	CT, ZT, MT
4	2 (Melik Dâvud ve el-Râşid)	CT, ZT, MT
Fedâî sayısı belirtilmeyen	4	CT, ZT, MT

Toplam: CT, ZT, MT = 14 kişi¹¹¹

Tablolarda da görüldüğü gibi, Hasan Sabbâh ve haleflerinin suikastlar için görevlendirdiği Bâtînî fedâîler umumiyetle pek az istisna dışında bir kişiden oluşuyordu. Bu rakamlar iki-üç ve nadir olarak yedi ve on kişiye çıkabilmekte ise de, el-Müsterşid'in katlinde olduğu gibi on dört (bazı kaynaklara göre on yedi-yirmi dört) kişinin kullanıldığı başka bir suikast örneği bulunmamaktadır. Şayet, Bâtînîler, halifeyi gerçekten öldürmek istemişler ise, bunu yapmak için neden on beş-yirmi kişilik büyük bir fedâî grubunu seçerek bunları elçilik heyetindeki askerî birliğe sızdırmışlardı? Kullanılan fedâîlerin sayıca çokluğu acaba bu işin kesinlikle yerine getirilmesi kararlılığını mı gösteriyordu? Yine, İsmâ'îlîler, Sultan Sencer'in ilk heyetin ardından ikinci bir heyet tertip edeceğini ve bunu da büyük bir askerî birlik ile destekleyeceğini nereden biliyorlardı? Bu sorulara, suikast şartlarını göz önüne alarak cevap verebilmek son derece güçtür. Zirâ, böyle büyük bir grubu, askerî birliğe sızdırmanın zorlukları ortadadır. Şu halde, Bâtînîler'in, ya bu tür güçlükleri düşünmemiş olduklarını, ya da onların karşılaştıkları bütün müşkülâtları aşabilecek sağlam bağlantılarının varlığını kabul etmek gerekir.

Esasen, firkanın en aktif olduğu dönemlerde dahi Sünnî hilâfet makamına karşı böyle bir suikast teşebbüsünde bulunmamışken, şimdi bu işin kesinlikle halledilmesi için, mağlup ve esir bir halifeye karşı büyük bir fedâî grubunu seferber etmesi oldukça ilginçtir. Hatta, halifenin çadırında muhafızların bulunmadığı bir sırada, buraya topluca saldırılarını da izah etmek güçtür.

Dikkate değer bir başka nokta da, bu grubun gerçekten Bâtînî ya da İsmâ'îlî olup olmadığı meselesidir. Eğer grup suikasttan hemen sonra derhal

¹¹¹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih, Kısmet-i İsmâ'îlyân*, s. 160-161; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 198-199; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultânîyye*, s. 243-244.

öldürülerek cezalandırılmış ise, onların Bâtînî ya da İsmâ'îlî olduklarını tam olarak tespit edebilmek gerçekten mümkün olabilmemiş midir? Yine, cânîlerin sorgulanmadan katledilmiş olmaları bir tesadüf ya da gaffet mi sayılmalıdır? Belki bunlar kadar ilginç bir başka nokta da, ister Bâtînî olsun isterse başka bir muhalefet fırkası, bunların, esir edilerek dini-siyasî bütün yetkilerini kaybetmiş bir halifeyi öldürmeye teşebbüs edip etmeyecekleri meselesidir. Zirâ, halifenin Mes'ûd ile olan savaşında esir düşmesinden sonra (yaklaşık iki buçuk ay) bütün faaliyetleri kontrol altına alınmıştır. Halifenin azl ya da görevine iade durumunun açıklığa kavuşmadığı bir zamanda Bâtînîler'in böyle bir suikast planlamaları pek de mantıklı görünmemektedir. Bâtînîler, şayet bu teşebbüsü muhalifi buldukları Sünnî-Abbâsî Halifesi'ni susturmayı hedef alarak yapmışlarsa, o zaman bu suikastın neden bir esaret anına denk getirildiği sorusu cevapsız kalmaktadır.

Buna rağmen, Reşîdu'd-dîn'de yer alan "Halifenin ölüm haberinin Alamût'ta sevinçle karşılandığı ve bu haberi kutlamak için yedi gün yedi gece eğlenceler düzenlendiği"ne dair kayıt¹¹² başta B. Lewis olmak üzere bazı araştırmacıların olayı değerlendirmeden suikast hadisesini Bâtînîler üzerine yıkmasına sebep olmuştur¹¹³. Oysa, Reşîdu'd-dîn'in bazı başka suikast faaliyetleri için de verdiği bu kayıt diğer tarihçiler tarafından doğrulanmamaktadır.

Bazı durumlarda Bâtînîler'in bir siyasî cinayet şebekesi olarak kullanıldıkları hatırlanırsa, onların bu kararlı tutumlarını değerlendirebilmek daha kolaylaşır. Zirâ, burada güdülen temel amaç, Sünnî Halife'nin Bâtînîler için doğuracağı tehlike ya da tepkiler değil, siyasî ve dinî yetkilerini kaybetmiş bir halifenin her durumda katiyetle ortadan kaldırılması hadisesidir. Halifenin Selçuklu hâkimiyetine karşı verdiği mücadele ve bu mücadelenin yarattığı karışıklıklar Bâtînîler'de halife aleyhine bir memnuniyetsizliğe sebep olmayacağı gibi, bilâkis, Yakınoğu'da Selçuklu nüfuzunun sarsılmasının ortaya çıkaracağı sonuçların Bâtînîler'in pek tabii bir şekilde lehine olacağı düşünülmelidir. Firkanın en güçlü zamanında dahi Sünnî hilâfete yönelik suikast teşebbüsünde bulunmamış olması, halifenin otoritesinin artmasından duyulan endişelere dayalı yorumları da geçersiz kılacaktır. Şu halde suikastı bir dinî muhalefet eylemi olarak değerlendirmeye imkân kalmamaktadır.

¹¹² *Câmi'u't-tevârih, Kısmet-i İsmâ'îlyân*, s. 142. Reşîdu'd-dîn, Bâtînîler hakkında verdiği bilgilerin önemli bir kısmını Cuveynî'den aldığı halde, bu habere Cuveynî'de rastlayamamaktayız.

¹¹³ B. Lewis, *The Assassins*, s. 66. Müellif eserinin başka bir yerinde de (bkz. s. 133) bu konudaki şüphelerini dile getirir. Krş. M.G.S. Hudgson, *The Order*, s. 104; F. Daftarı, *The Isma'îlis*, s. 438.

Bâtınlığın XII. yüzyılın başlarından itibaren esas gücünü Suriye ve Filistin'e çekmiş olması¹¹⁴ da böyle bir teşebbüse imkân vermemektedir.

Neticede, Bâtıniler'in bu teşebbüsünü ya dinî-siyasî cepheden arındırmak, ya da suikastın başka bir grup tarafından işlendiği halde Bâtıniler üzerine yıkıldığını düşünmek gerekecektir. Esasen İbn Kalânîsi'de yer alan; "Bâtınlığe nispet edilen yaklaşık on dört kişi" tabiri de kaynakların bu konudaki şüphelerini yansıtmış olmalıdır. Gerçekten de, Bâtıniler'in, daha muhakemeleri yapılmadan derhal katledildikleri düşünülürse, asıl niyetlerinin de müphem kaldığı anlaşılır.

Bu hadiseden yaklaşık iki yıl sonra, Halife el-Müsterşid'in oğlu el-Râşid de bir Bâtınî fedaî grubu tarafından ortadan kaldırılmıştır¹¹⁵. Râşid'in babasına halef olduğu, onun izinden giderek Sultan Mes'ûd ile olan mücadeleye devam ettiği ve bu sebeple hilâfetten azledildiği düşünülürse, bu suikastın önemi daha da artar. Bazı İsmâ'îlî tarihî araştırmacıları¹¹⁶ el-Râşid'in katlini, onun babasının intikamını almak için İsmâ'îlîler'e karşı mücadeleye girişmesine bağlamışlardır. Oysa çocukluk yıllarını İsfahân'da geçirmiş bulunan ve hadiseye bizzat şahit olan 'İmâdu'd-dîn el-İsfahânî¹¹⁷ ile Muhammed el-Huseynî'nin¹¹⁸ kayıtlarından el-Râşid'in Selçuklu hâkimiyet merkezi olan İsfahân şehrini şiddetli bir şekilde muhasara etmekte iken katledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bundan da, el-Râşid'in sadece İsmâ'îlîler'e karşı değil, Selçuklular'a karşı da mücadele verdiği bir esnada katledildiği sonucu ortaya çıkmaktadır¹¹⁹. Bununla birlikte, gerek el-Müsterşid, gerekse el-Râşid'in katlinin Alamût'ta yedi gün yedi gece kutlanmış olması¹²⁰, her iki suikastta da İsmâ'îlîler'i zanlı durumuna düşürmüştür.

¹¹⁴ Bkz. B. Lewis, "İsmâ'îlîler", *IA*, V/2, s. 1123.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 37, 63; el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 167, 70; el-'Avfî, *Cevâmî'u'l-hikâyât*, vr. 128b-129a; Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih, Kismet-i İsmâ'îliyan*, s. 160; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 184; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye*, s. 237; F. Daftarı, *The Isma'ilis*, s. 438. Halife el-Râşid'in türbesi bugün İsfahân'da bulunmaktadır. Bkz. Muhammed Sadir Hâşimî, "Katli el-Râşid-billâh ve makbere-yi û", *Mecelle-yi Vahid*, II/5, Tahrân 1344/1965, s. 58-59; Muhammed Hasan Han İ'timâdu's-saltana, *Mir'âtu'l-buldân*, I, Tahrân 1368/1989, s. 117 n. 8; Osman G. Özgüdenli, "İsfahân", *DİA*, XXII, s. 500.

¹¹⁶ Bkz. L.V. Stroeve, *Târîh-i İsmâ'îliyan*, s. 193; M.G.S. Hodgson, *The Order*, s. 192; F. Daftarı, *The Isma'ilis*, s. 438.

¹¹⁷ Bkz. el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 167, 170.

¹¹⁸ el-Huseynî, *el-'Urûza*, s. 120-121.

¹¹⁹ Şebânkâre'i, el-Râşid'in İsfahân'ı muhasara etmekte iken, İsfahân hâkimi Sa'du'l-Mulk'un yanında bulunan bir mühlid tarafından katledildiğini kaydetmektedir (bkz. *Mecma'u'l-ensâb*, s. 115).

¹²⁰ Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih*, s. 142; 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 180, 184; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye*, s. 241.

Şu halde, Selçuklular'a karşı siyasî mücadeleye giren iki halife azledildikleri ve birbirini takip eden iki yıl zarfında katledildikleri halde, başlangıçta Selçuklu hâkimiyetini mütî bir şekilde kabul eden Halife el-Mukteffî (530/1136-555/1160)'nin bu vazifede uzun bir süre kalmış olması, ayrı bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Yine, her iki maktul halifenin, İsmâ'îlîler'e karşı, katledilmelerini gerektirecek bir siyaset takip edip etmedikleri sorusuna da cevap aramak gerekecektir.

Bu arada, yine Bâtıniler tarafından düzenlenen başka bir suikast neticesinde de Selçuklu saltanat müddeisi Melik Dâvud 1143 yılında katledilmiştir¹²¹. Dâvud'un Selçuklu tahtında hak iddiasından başka siyasî ve dinî hiçbir iddiasının olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, ortadan kaldırılmasının da Bâtıniler lehine bir durum yaratamayacağı anlaşılır. Suikastın bu yönüyle halifelerin katledilmesine çok benzediği açıktır. Gerek Sultan Sencer'in, gerekse Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un bir Selçuklu şehzâdesinin İsmâ'îlîler tarafından katledilmesine nasıl bir tepki gösterdiğine dair bilimiz yoktur. Ancak, daha önce İsmâ'îlîler ile barış yapmış olan Sultan Sencer'in¹²², bu suikasttan sonra barış siyasetini değiştirdiğine dair elimizde her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna göre, dinî ve siyasî yetkilerini kaybetmiş azimkâr bir halife, onun azledilmiş fakat mücadeleyi yürütme taraftarı bir oğlu ve tahtta hak iddiasıyla isyan etmiş bir Selçuklu şehzâdesinin birbiri ardınca -sekiz yıl içerisinde- Bâtıniler tarafından ortadan kaldırılmış olması Selçuklu tarihi için önemli bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Burada ortak olan nokta maktullerden hiçbirinin Bâtıniler tarafından öldürülmelerini gerektirecek yetki mevkilerinde olmayışlarıdır. Şu halde, bu suikastların sebep ve koşullarını, kaynakların verdiği dinî havadan soyutlayıp devrin siyasî ve sosyal şartları içerisinde aramak icap edecektir.

İsmâ'îlî suikastlarını inceleyen M.G.S. Hadgson, bu suikastları üç grup halinde toplamaktadır: 1. Kendilerine karşı mücadele veren ordu komutanları ve vezirler. 2. Kendi aleyhlerine propaganda yapanlar. 3. Kendi sırlarını bilenler¹²³. Yine, İsmâ'îlîler'in, bunların dışında, kendi dostlarının düşmanlarını da katlettikleri ve daha sonra da bu işten ücret aldıkları bilinmektedir. Bu son gruba giren suikastların para, ya da dostlarının menfaati için yapıldığı anlaşılmaktadır. M.G.S. Hadgson yine, İsmâ'îlîler'in bazı durumlarda nüfuz ve propaganda için

¹²¹ Reşidu'd-dîn, *Câmi'u't-tevârih, Kismet-i İsmâ'îliyan*, s. 160; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *IA*, X, s. 376.

¹²² Bkz. L.V. Stroeve, *Târîh-i İsmâ'îliyan*, s. 175.

¹²³ *The Order*, s. 137-138.

de suikastlar tertip ettiklerini belirtmiş, buna örnek olarak da Halife el-Müsterşid'in katlini göstermiştir¹²⁴. Ancak, kanaatimize göre, böyle bir yorumda, Selçuklular ile nüfuz mücadelesine girişmiş ve azledilmiş bir halifenin katlinin İsmâ'ilîler için nasıl bir propaganda yaratabileceği sorusu göz ardı edilmiştir.

Bu suikast hadisesi öncesinde Sultan Sencer'in İsmâ'ilîler ile olan münasebetleri de gayet dikkat çekicidir. İsmâ'ilîler'e karşı Sultan Muhammed Tapar zamanında başlatılan büyük takibat¹²⁵, ancak Sultan Sencer devrinin başlarına kadar devam etmiş ve Sultan Sencer 518/1124 yılından önce İsmâ'ilîler ile sulh yaparak¹²⁶, onlara karşı daha yumuşak bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Hatta bu siyaset bizzat halife tarafından da eleştirilmiştir¹²⁷. Yine, kaynaklarda¹²⁸, Sultan Sencer ile İsmâ'ilîler arasında teati olunan karşılıklı elçilikler ve iyi münasebetlerden bahs olunmuştur. 'Abdullâh Kâşânî¹²⁹ ve Hâfız-i Ebrû¹³⁰ tarafından Sultan Sencer'in telkiniyle İsmâ'ilîler tarafından katledildiği kaydedilen Rey vâlisi 'Abbâs'ın isminin Muhammed b. Bozorg-Umîd tarafından katledilen kimselerin listesine konulmuş olması, Sencer'in bu iş için İsmâ'ilîler'i kullanmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Şu halde mesele, Bâtınîler'in Selçuklu Sultanları tarafından böyle bir cinayet için kullanılıp kullanılmadıkları noktasına gelmektedir. Şayet devrin siyasi şartları dikkate alınır, böyle bir soruya menfi bir cevap verebilmek oldukça zordur. Zirâ, çeşitli suikast hadiselerinde Bâtınîler'in kiralandıkları veya kullanıldıkları bilinen bir husustur¹³¹. Bunlardan incelediğimiz hadise ile çağdaş Hârezmşâh Atsız'ın, Sultan Sencer'i öldürtme teşebbüsü¹³² ile 524/1130 yılında Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir'in katledilmesi¹³³ hadiselerinde Bâtınîler'in oynadığı rol malûmumuzdur.

¹²⁴ *The Order*, s. 137.

¹²⁵ C. Hillenbrand, "The power struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamut, 487-518/1094-1124: The Saljuq perspective", *Medieval Isma'ili History and Thought*, ed. F. Daftari, Cambridge 1996, s. 209-211; A. Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 78-88.

¹²⁶ L. V. Stroeve, *Târîh-i İsmâ'iliyyân*, s. 175.

¹²⁷ Kalkaşandı, *Subhu'l-a'şâ fî sina'ati'l-inşâ'*, VI, Kahire (T), s. 420.

¹²⁸ 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârîh*, s. 194; Hâfız-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârîh-i Sultâniyye*, s. 241.

¹²⁹ 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârîh*, s. 192, 199.

¹³⁰ Hâfız-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârîh-i Sultâniyye*, s. 241, 244.

¹³¹ *The Order*, s. 138.

¹³² Bkz. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 219.

¹³³ N.A. Koenig, "al-Âmir", *IA*, I, s. 407; E. Graefe, "Fâtımîler", *IA*, IV, s. 525.

Esasen, henüz kırkdört yaşında bulunan azimli halifenin¹³⁴, tahtına tam manasıyla yerleşememiş bulunan Sultan Mes'ûd ve doğuda birçok siyasi açmazı olan¹³⁵ Sultan Sencer'in işlerini hayli zorlaştıracığı kesindir. Halifenin siyasi hayatının, başlangıcından nihayetine dek Selçuklu hâkimiyeti ile mücadele şeklinde geçmesi de bunu gösterir. Eğer her iki Selçuklu Sultanı, halife hakkında siyaset uygulamış iseler, onların siyasi şartları hesaba katarak böyle bir karara vardıkları ve bu kararlarında halifenin değişmez mücadelecî tabiatının da etkili olduğu kesindir. Diğer yandan böyle bir olayın Selçuklu Sultanları'ndan sadece biri tarafından gerçekleştirilmesine de imkân yoktur. Zirâ, Sultan Mes'ûd'un kiralamış olduğu Bâtınîler'i Sencer'in elçilik heyetine yerleştirmesi anlamsız olduğu gibi, böyle bir meseleyi metbûuna danışmadan halletme yoluna gitmesi de düşünülemez. Sultan Sencer'in de benzer güçlüklerden dolayı, yeğenine haber vermeden böyle bir olaya teşebbüs etmesinin mahsurları ortadadır. Bu hususta, akla en yakın ihtimal, halifenin, Sultan Mes'ûd'un amcası Sultan Sencer'e danıştıktan sonra onun onayıyla elçilik heyetine gizlice yerleştirilmiş bir Bâtınî veya hâssa grubu tarafından katledilmiş olmasıdır. Zirâ, her iki sultanı da bu yola sevk edecek sebepler az değildir.

Bununla birlikte, böyle bir taslağın kendi içerisinde bütün problemlerden arınmış olmadığı düşünülebilir. Birincisi, Alamût'ta Bâtınî arşivlerinde onlara ait belgelere ve bu arada Sultan Sencer'in Bâtınîler'e yazmış olduğu bazı fermânlara ulaşan yegâne kaynak durumundaki Cuveynî bu vesikalardan Sencer'in olaydaki rolünü tasdik mahiyetinde herhangi bir bilgi aktarmadığı gibi, bilâkis suikast hadisesinde Sencer'in suçsuz olduğunu savunmuştur¹³⁶. İkincisi, Selçuklu Sultanları'nın böyle bir suikastı niçin savaştan önce ya da daha az dikkat çekmek için halifenin Bağdad'a iadesinden sonra yapmamış olduğudur. Şayet bunu bir hata olarak değerlendirirsek, Halife el-Râşid'in azledildikten sonra öldürülmesinin sebebini de izah etmiş oluruz.

Selçuklu Sultanları ister tahmin etmiş ister etmemiş olsunlar, olaydan sonra karşılaştıkları muhalefet hadisenin büyüklüğü ile doğru orantılı idi. Belki bu şüphelerden kurtulmak, belki de o zamana kadarki siyasi karışıklıklara bir

¹³⁴ Kummî ve Nizâmî-yi 'Aruzî, halifenin azmi ve cesareti hakkında önemli bilgi vermektedir (bkz. *Târîhu'l-vuzerâ'*, s. 59; *Çehâr makâle*, neşr. M. Kazvîni, GMS vol. XI, Leiden-London 1910, s. 21-22).

¹³⁵ Sencer bu tarihte doğuda Gazne seferine çıkıyordu (bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 36).

¹³⁶ Bununla birlikte müellif, Alamût'ta gördüğü orijinal fermân metinlerine dayanarak, Sultan Sencer ile İsmâ'ilîler arasında iyi ilişkiler olduğundan bahsetmiştir (Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, III, s. 214-215; Türkçe terc., III, s. 125).

son verebilmek için, Sultan Mes'üd, halifenin katlinin ardından, onun baş düşmanı sayılan Dubeys b. Sadaka'yı öldürttü (14 Zî'l-hicce 529/25 Eylül 1135)¹³⁷. Gerçekten de halifenin öldürülmesinden hemen sonra ortaya çıkan büyük muhalefet, sultanın kendisini temize çıkarmak için Dubeys'i, nedensiz yere¹³⁸ öldürtmesine sebep olacak kadar büyük idi. Bu son olayda Sultan Sencer'in rolü tamamen karanlıkta kalmaktadır.

Şu halde halifenin öldürülmesi ile ilgili bilgilerin kuvvetli bir analizi, klasik İsmâ'îlî suikast yöntemleriyle asla uyuşmayan el-Müsterşid'in katli hadisesinin, Selçuklu hükümdarlarının bilgi ve desteği olmadan yapılamayacağını göstermektedir. Böyle bir suikastın İsmâ'îlîler'den çok Selçuklu iktidarının menfaati dahilinde olduğu da açıktır. Bu durum, hadiselerin merkezine ister istemez Selçuklu Sultanları'nın yerleştirilmesini gerektirmektedir. Hadiselerin asıl fâili gibi gözüken İsmâ'îlîler'in ise gerçekte suikastın ancak vasıtaları olduğu anlaşılmaktadır. Yine, kaynakların verdiği ayrıntılı bilgiden, halifenin katlinin iyi planlanmış ve muntazam yönetilmiş bir suikast girişimi olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir suikast aylara varan bir hazırlık ve istihbaratı gerektirmiş olmalıdır.

-V-

Halifenin katli ile ilgili bütün ayrıntılar incelendiğine göre, şimdi burada halifenin katledilmesi gibi siyasi bir olayın arka planında neler olabileceği üzerinde durabiliriz. Bilindiği gibi Abbâsî devleti IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen siyasi-sosyal olayların baskısı altında önce küçülmeye başlamış ve nihayet X. yüzyılın ortalarına doğru da siyasi nüfuzu Bağdad surlarını aşamaz olmuştu. Yine, aynı yüzyılda önce Fatimî halifelerinin Mısır'a hâkim olmaları, ardından da Endülüs Emevîleri'nin kendilerini "halife" ilân etmeleri¹³⁹, Abbâsîler için mevcut durumu daha da karamsarlaştırmıştır. Şii Buveyhîler 945 yılından itibaren Abbâsî halifelerinin nüfuzlarını büsbütün kısıtlamışlar, ancak bir yandan da onları dinî lider olarak tanımaktan geri kalmamışlardır. Buna rağmen, XI. yüzyılda bir yandan Buveyhîler'in güç kaybetmesi, diğer yandan Abbâsî hilâfetine bağlı dünyevî hâkimler olarak Gazneli ve Karahanlılar gibi devletlerin ortaya çıkması, Abbâsî halifelerini

¹³⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 156.

¹³⁸ el-Bundârî (s. 165 vd.) ve Ebû'l-Ferec (*Târîh-i muhtasarü'd-duvel*, s. 275)'in, Dubeys'in öldürülmesi ile halifenin katli arasında açıkça bağlantı kurması ilginçtir.

¹³⁹ V.V. Barthold, *Halife ve sultân*, Farsça terc. Sîrûs İzedî, Tahrân 1368/1989, s. 20-21.

siyasi hâkimiyet için yeniden ümitlendirmiştir¹⁴⁰. Bununla birlikte, Abbâsîler için asıl ümit verici gelişme, Selçuklular'ın kendilerine bağlı bir siyasi güç olarak XI. yüzyılın ortalarından itibaren bütün İran ve Yakındoğu'nun hâkimiyetini ele geçirmeleri olmuştur.

İran'da yeni bir devlet kuran Selçuklular, daha faaliyetlerinin başında, içerisine girdikleri İslâm dünyasının meşruiyet kaidelerine uyarak hâkimiyetlerini Abbâsî halifesine tasdik ettirme ihtiyacı duydular (1040). Aynı halife kısa bir süre sonra devletin kurucusu Tuğrul Bey'e unvanlar tevcih etti ve tehlikeli Fatimî tehdidinden ancak onun sayesinde kurtuldu (1055, 1059). Halife ile İslâm dünyasının yeni hâkimleri (Sultan) arasında sıhriyet bağları kuruldu.

Tuğrul Bey'in halefleri Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşâh (1072-1092) zamanında halifeler siyasi güçlerini olmasa da, dinî otoritelerini ve bu arada kaybolan itibarlarını Ön-Asya'da yeniden tesis ettiler: Alp Arslan, Şi'i Fâtımîler'e karşı yeni bir Suriye-Mısır seferi planlamakta iken öldü. Halefi Melikşâh bu nüfuzu yaymada daha başarılı idi. Yemen ve Arabistan'da Karmatîler ezildi. Hâkimiyetinin son günlerinde halife ile arası açıldı. Ne var ki, bu soğukluk bir siyasi mücadeleye dönüşmek üzere iken sultan zehirlenerek öldürüldü.

XI. yüzyılın sonlarında Selçuklu hanedan üyeleri arasında baş gösteren taht kavgaları¹⁴¹, her bir müddeinin hâkimiyetini tasdik ettirebilmek için Abbâsî halifesine başvurmasından dolayı, hilâfet makamına büyük güç ve itibar kazandırdı. Halife, hanedan üyeleri arasında siyasi hâkimiyeti tasdik mercii hâline geldi. Abbâsî halifelerinin taht mücadelelerinde imparatorluğun yeterince zayıfladığını görmeleri, onlara siyasi hâkimiyet için ortaya çıkma gücü verdi. Kaynakların ittifakla vasıflarını saydıkları; son derece kurnaz, genç, aktif ve dinamik Halife el-Müsterşid, mücadeleye girmek için her hâlde bundan daha iyi bir fırsat bulamazdı. Hilâfet nazarında Selçuklular, ancak bozkırdan gelen göçebe misafirlerden başka bir şey değillerdi. Halife el-Müsterşid'in, XII. yüzyıl müellifi Nizâmî-yi 'Aruzî tarafından kaydedilen bir hutbesi bize bu hususta yeterince ipucu vermektedir:

¹⁴⁰ H.A.R. Gibb, "Maverdi'nin Hilafet Teorisi", *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1991, s. 168-169.

¹⁴¹ Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki taht mücadelelerinin teorik arka planı için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, LXV/243, (2002), s. 547-570; Osman G. Özgüdenli, "Ülûş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 249-264.

"Halife (Selçuklu Sultanı ile mücadele için) Kirmânşâh'a vardığı zaman orada fevkalade fesahat ve belâgat içeren bir hutbe okudu. Bu hutbede Selçuklular'dan (duyduğu) can sıkıntısı ve ümitsizlikten dolayı şikâyet etti. Peygamber'den sonra bu üslûpta kimse hutbe okumamış idi. O dedi ki: 'Bizim işlerimiz Selçuk-oğulları'na kaldı. Kendi işlerimizi Selçuklu ailesine havale ettik. Bizim üzerimize geldiler, felek onlara yardımcı oldu. Onların kalbi bunadı. Onların çoğu fâsıktırlar. Din ve Müslümanlık hususunda baş kaldırdılar'¹⁴².

Bu kısa nakilde, halifenin Selçuklular hakkındaki gerçek düşüncesini, siyasî hedeflerini, mücadelecî tabiatını ve şahsî kabiliyetlerini bulabilmek mümkündür.

Bu esnada Selçuklu hanedan üyeleri Mahmûd, Tuğrul ve Mes'ûd arasındaki taht kavgaları, meşruiyet kaynağı olarak genç halifenin durumunu daha da kuvvetlendirdi. Aynı yıllarda merkezî Selçuklu hâkimiyetinde de bölünmeler oldu. Bu arada devlete hâkim olan Sultan Sencer'in devlet merkezini Irak'tan, Horâsân'daki Merv şehrine taşınması ve batıdaki Selçuklu Melikleri'nin Irak tahtı için birbiriyle mücadele etmeleri imparatorluğu iyice karıştırdı. Halife, karşısında tek değil, bir biriyle mücadele eden pek çok hâkim görünce, siyasî hâkimiyet için daha da ümitlendi.

Ne var ki, o zamana kadar esas yükü taşımış olan Selçuklu hükümdarları için hâkimiyeti terk etmek pek de kolay değildi. Batı işlerinin her geçen gün biraz daha içinden çıkılmaz bir hâl aldığı görülen Sultan Sencer duruma müdahale etti. Halifenin de dahil olduğu koalisyon Sencer'e karşı yenildi ve ittifak bozuldu. Bu durum aynı zamanda halife ile Sultan Sencer'in arasının açılmasına sebep oldu. Sencer, daha bir kaç yıl önce kendi kızıyla evlendirmek suretiyle dayanışma ümit ettiği halifeye karşı tutumunu değiştirmek zorunda kaldı. Bundan sonra Sultan Sencer ile Halife el-Müsterşid arasındaki anlaşmazlık giderek şiddetlendi. İki müstakil kaynak, sultan ile halife arasında bu kritik devrede meydana gelen yazışmaların metnini günümüze ulaştırmıştır. Son derece sert bir diplomasi üslubu taşıyan bu mektuplardan Ramazân

¹⁴² Nizâmî-yi 'Arûzî, *Çehâr makâle*, s. 21-22. Müellifin burada halifeyi Sultan Sencer ile mücadeleye girişmiş göstermesi (s. 21) nâşir tarafından müellifin bir yanlışlığı olarak kabul edilmiştir (bkz. haşiyeler, s. 111). Oysa, kanaatimize göre, olaylarla çağdaş bulunan ve Sultan Sencer'i çok yakından tanıyan müellifin bu kadar büyük bir hataya düşmüş olması mümkün gözükmemektedir. Bizce, kaynağın, halifenin mücadelesinde Sultan Mes'ûd yerine Sultan Sencer'in adını zikretmesi bir hatayı değil, halifenin asıl mücadele ettiği ve düşmanlık beslediği kişi olarak Sultan Sencer'i görmüş olmasından kaynaklanmaktadır ki, olayların gelişimi de bu yönde olmuştur.

527/Temmuz 1133 tarihinde –halifenin katlinden yaklaşık iki yıl önce- kaleme alınan, Sultan Sencer tarafından halifenin vezirine yazılmıştır¹⁴³. Sultan, mektubunda selâm ve dua cümlelerinden sonra, kendi hâkimiyetini meşrû temeller üzerine kurma yoluna gitmiştir. Mektupta asıl vurgulanan nokta sultanın "hâkimiyet"i kendi cedleri ve babasından devraldığıdır:

"Babamız büyük ve geniş bir ülkeyi bize bağışladı. Maiyetindeki tanınmış kimse ve devlet adamlarından bir kısmını hizmetimize verdi. Bizi kendi yüce himâyesinde korudu. Padişahlık ve hükümlerlik adap ve kâidelerini bize öğretti... (Bu gün) kardeşlerimizi devlet, mâl, ihsân ve hükümlerlikte tam ve eksiksiz yaptık. Biz bu gün, hükümlerlik, komutanlık ve saltanata da onlardan her biriyle ortağız. Onlardan her birine; insan, mâl ve kuvvetli ordu ile yardımcıyız. Bütün herkesin malûmudur ki, biz, bütün kardeşlerimiz ve maiyetimiz akdimize bağlıyız"¹⁴⁴.

Sultan, mektupta bundan sonra Halife el-Muktedî ve el-Mustazhir zamanlarında hilâfet ile Selçuklular arasındaki iyi münasebetlerden bahsetmiştir. Ardından da, el-Müsterşid namına Çin, Maçın, Yecüc-Mecüc seddinden Kandahar ve Sumnât hududuna kadar devlet ve hükümdarları ne şekilde itaat altına aldığı ve kâfirlerle nasıl mücadele ettiğini belirterek hutbe ve sikkede halifenin yüce adını zikrettiğini anlatır¹⁴⁵. Yine, bütün bunlara rağmen, "vefâ sahibi oldukları yerden nasıl cefâ gördüklerini" belirtir¹⁴⁶. Sultan daha sonra fetih ve seferlerini büyük bir gururla sayar ve gücünü ortaya koyar. Halifeye, tâbiyetten ayrılan ve emirlerine uymayan düşmanlarının hâllerinin ne olduğunu sorar. Bundan sonra, kulağına ulaşan söylentilerden bahseden sultan, bunlardan Bâtıniler (*mulhidân*)'e karşı amân verdiğine dair rivayetlerin aslı

¹⁴³ Bkz. *Ahkâm-i Sultânî'l-Mâzî* [Leningrad Münşe 'ât Mecmû'ası], Kitâbhâno-yi Dâneşgâh-i Tahrân, Mikrofilm nr. 2257-2259, vr. 18a-22a. Mektubun tanıtımı için bkz. M.A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I- Münşeât Mecmuaları", *DTCFD*, VIII/4, Ankara 1951, s. 577 nr.109, n. 3; V. von Rosen, *Les Manuscrits Persans de l'Institut des Langues Orientales*, III, Amsterdam 1971, s. 157. Mektubun tam neşirleri için bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târîhî, Nâme-yi Sultân Sencer be-Vezîr-i el-Müsterşid-billâh", *Mecelle-yi Yâdigâr*, IV/9-10, Tahrân 1327/1948, s. 134-155; 'Abbâs İkbâl, *Veżîret der-'ahd-i Selâtin-i Bozorg-i Selçûkî*, Tahrân 1338/1959, s. 303-318; 'Alî Mu'eyyed Sübitî, *Esnâü u nâmehâ-yi târihî*, Tahrân 1346/1967, s. 49-62. Mektubun kısmî neşri için bkz. V. Barthold, *Turkistan*, I, (metinler), S.-Petersburg 1898, s. 35-39; Ebû'l-Fazl Beyhâkî, *Târîh-i Beyhâkî*, neşr. Sa'îd Nefîsî, Tahrân 1332/1953, III (nâşirin ilâve ve notları), s. 1431-1435. Mektubun kısmî tercümelere için bkz. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 220, 228; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 174; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *IA*, X, s. 377.

¹⁴⁴ ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târîhî, Nâme-yi Sultân Sencer be-Vezîr-i el-Müsterşid-billâh", *Mecelle-yi Yâdigâr*, IV/9-10, Tahrân 1327/1948, s. 139.

¹⁴⁵ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târîhî", s. 140.

¹⁴⁶ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târîhî", s. 140.

olmadığını, onlara karşı giriştiği mücadeleyi anlatarak cevaplandırır.¹⁴⁷ Bu arada, sultanın zikrettiği bir başka söylenti son derece önemlidir:

"Abbâsiler'den veya Ali-oğulları'ndan bir başka kişiyi (halife) seçmek gerektiği söylenmektedir. Allâh biliyor ki, bu boş sözler bizim indimizde çok çirkindir. Buyurduk ki, kimse böyle düşünmesin. Biz, mezhep ve itikadımızı devam ettireceğiz"¹⁴⁸.

Sencer, mektubunun sonlarına doğru Irak Selçuklu tahtına tayin ettiği Melik Tuğrul'un kendi yanında yedi yıl eğitim gördüğünü ve tam yetkilerle Irak tahtına tayin edildiğini belirtir. Sultan, veliahdı olan Tuğrul'a muhalefet etmenin kendisine muhalefet etmek demek olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez¹⁴⁹. Bu sert cümlelerin muhatabı kuşkusuz halifedir. Sencer'in şikâyet ettiği son bir konu da hakkında, hilâfet çevresinde yayılan dedikodulardır. Sultan, bunların asılsızlığını ortaya koyduktan sonra mektubu muhtevasına uygun bir şekilde tamamlar: "İmâm (halife)'in sarayından göreceğimiz her şefkât ve iyiliğe bir bir karşılık vereceğiz. Şâyet onların (buna) ihtiyacı yoksa fermân onlarıdır, ve's-selâm"¹⁵⁰.

Mektup halifenin vezirine¹⁵¹ gönderilmiş olmakla birlikte, asıl muhatabın Halife el-Müsterşid olduğu açıktır. Kısa aktarmalardan da anlaşılacağı gibi, mektubun önemli bir kısmı çeşitli iddialara karşı sultanın savunmasına ayrılmıştır.

Başka bir kaynak, halifenin Sultan Sencer'in vezirine gönderdiği bir mektubu günümüze ulaştırmıştır. Metni el-Kalkaşandî tarafından verilen ve halifeden sultanın vezirine gönderildiği kaydedilen bu mektubun yukarıdaki mektup ile ilişkisi daha ilk bakışta anlaşılmaktadır. Tarihi kaydedilmeyen mektupta; "Sultan'dan gelen mektupların Emîru'l-Muminin'e arz edildiği" zikredilmiştir¹⁵². Mektubun başka bir yerinde "Emîru'l-Muminin'e muhalefetin Allâh'a muhalefet olduğu" belirtilmiş ve sultanın mühlidler ile olan ilişkisinden bahsedilmiştir¹⁵³. Üslup açısından en az Sultan Sencer'in gönderdiği mektup

¹⁴⁷ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târihi", s. 145-147.

¹⁴⁸ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târihi", s. 150.

¹⁴⁹ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târihi", s. 152.

¹⁵⁰ Bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târihi", s. 155.

¹⁵¹ Bu esnada halifenin veziri Şerefu'd-dîn 'Alî b. Terad Zeynebi idi (bkz. ['Abbâs İkbâl], "Mekâtib-i Târihi", s. 137). Bu vezir hakkında bkz. Hindüşâh b. Sencer Nahcevanî, *Tecâribu's-selef*, s. 298-301; Seyfu'd-dîn el-'Ukaylî, *Âsâru'l-vuzerâ'*, neşr. Celâlu'd-dîn Urmevî, Tahrân 1364/1985, 144; H'ândemîr, *Düstûru'l-vuzerâ'*, neşr. Sa'id Nefîsî, Tahrân 2535/1976, s. 92.

¹⁵² Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ fi sina'ati'l-İnşâ'*, VI, Kahire (tarihsiz), s. 419.

¹⁵³ Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ*, VI, s. 420.

kadar sert olan bu mektup, halifenin sultana karşı takip ettiği siyaseti ortaya koyması açısından ilginçtir. Her iki mektubun içeriğine bakıldığında, evvelâ halifenin mektubunun kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zirâ, sultanın Bâtıniler ile olan münasebetlerine dair savunması daha çok ilk mektuptaki iddialara bir cevap niteliindedir. Yine, her iki mektuptan da çıkarılan bir başka sonuç, halife ile sultan arasındaki yazışmaların bir müddet devam ettiği'dir. Bu arada Sultan Sencer'in, halifenin öldürülmesinden bir süre önce ona bağlandığı ve ondan özür ve af dilediğine dair Ebu'l-Ferec'te yer alan kayıtların¹⁵⁴ bu yazışmaların ışığında gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Halife ile sultan arasındaki gerginlik, halifenin katledilmesine kadar devam etmiştir.

Bu arada halifenin mektubunda yer alan ve Sencer'in de cevap vermek zorunda kaldığı Bâtıniler meselesi konumuz açısından oldukça ilgi çekicidir. Her ne kadar, sultan bu iddiaların asılsız olduğunu belirtmiş ve bunu ispatlamak için Bâtıniler'e karşı yürüttüğü mücadelelerden uzun uzadıya bahsetmişse de, Sencer'in Bâtıniler ile ilişkisinin sadece mücadeleden ibaret olmadığı, Alamût'taki İsmâ'îlî arşivinde bulunan resmî vesikalara vakıf olan tarihçi Cuveynî tarafından açıkça ortaya konulmuştur. Müellif, Alamût kalesinin Hülâgû tarafından fethi esnasında, kütüphanede rastladığı Sultan Sencer'e ait bir kaç fermân ve menşûrdan; "Sencer'in onları dostluğa ve barışa çağırdığını ve onlarla iyi geçinmek için gayret gösterdiğini anladığını" zikretmektedir¹⁵⁵. Yine, müellif, sultanın İsmâ'îliler'e karşı büyük bir sabır gösterdiğini ve gerçekte onlarla iyi geçinmek niyetinde olduğunu da kaydeder. Sultanın Bâtıniler ile kurduğu ilişkileri aktaran bir başka kaynak Reşidu'd-dîn'dir. Müellife göre, Bâtıniler tarafından öldürülmekten korkan sultan onlarla sulh yapmak zorunda kalmıştır. Ancak bu durum bir takım insanlar tarafından hoş karşılanmamış ve sultanın Bâtıniliğe nisbet ettiğine dair görüşlerin yayılmasına sebep olmuştur¹⁵⁶. Sultan Sencer'in Bâtıniler ile resmî temaslarının bunlarla sınırlı kalıp kalmadığını bilemiyoruz. Bununla birlikte, sultanın Bâtıniler ile olan ilişkilerinin, hilâfetle arasında önemli bir sorun yarattığı muhakkaktır.

Halife ile sultan arasında bunca önemli mesele varken ve halife bir daha çıkmamak üzere siyasî olayların içerisine girmişken, Selçuklu Sultanları'nın hilâfet siyasetlerini yeniden gözden geçirmelerinden daha tabii bir şey olamazdı. Siyasî olayların gelişimi halife için nasıl Selçuklu hâkimiyetini ortadan

¹⁵⁴ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 336-367.

¹⁵⁵ Bkz. *Târih-i Cihân-guşâ*, III, s. 214-215; Türkçe terc., III, s. 125.

¹⁵⁶ Reşidu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, *Kismet-i İsmâ'îliyyân*, s. 123. Kezâ bkz. 'Abdullâh Kâşânî, *Zubdetu't-tevârih*, s. 144; Hâfiz-i Ebrû, *Mecmû'au't-tevârih-i Sultâniyye*, s. 241.

kaldırmayı gerektirmekte ise, aynı olaylar Selçuklu Sultanları için de genç halife el-Müsterşid'in varlığını önemli bir mesele haline getirmişti. Hem tâbileri ile arasında devamlı anlaşmazlıklar çıkan Sencer, hem de Irak Selçuklu tahtını müddeilere karşı korumak için büyük bir mücadele veren Mes'ûd için, hilâfet meselesinin bir an önce halledilmesinde büyük fayda vardı.

Çok iyi düşünülmüş ve ustaca yönetilmiş bir suikast olmakla birlikte, Abbâsiler, Araplar ve Selçuklu hâkimiyetinin muhalifleri¹⁵⁷ Selçuklu Sultanları'nın suikast ile ilgisini algılamakta gecikmemişlerdir. Çok ilginçtir ki, eserlerini Arapça yazan müelliflerin önemli bir kısmı suikastta Selçuklu Sultanları'nın rolü bulunduğunu savunmuşlardır. Hatta, içlerinde daha radikal olan bazıları, Sultan Sencer'in kâfir Kara-hitâyler'a karşı 536/1141 yılında uğradığı Katavân yenilgisini, savaştan beş-altı yıl kadar önce öldürülen halife ile ilgilendirmiş ve bu yenilgi ile "Tanrı'nın Sultan Sencer'i cezalandırdığı"ni iddia etmişlerdir. Bu iddianın kronolojik olarak müteakip yüzyıllara sarktığını ve sonraki bazı tarihçiler tarafından da benimsendiğini görmekteyiz¹⁵⁸.

Bununla birlikte Abbâsî halifelerinin Selçuklular'a karşı takip ettiği katı siyaset el-Müsterşid'in katliyle son bulmamış, bilâkis, haleflerinden önce el-Râşid, sonra da el-Muktefi, Selçuklular'a karşı el-Müsterşid'in mücadelesini devam ettirmiştir¹⁵⁹. Bu durum, el-Müsterşid'i mücadeleye hazırlayan sosyo-politik etkenlerin Selçuklu Sultanları tarafından tam olarak anlaşılmadığını, bu etkenlerin devam ettiğini ve halifenin katlinin Selçuklu-hilâfet münasebetlerinde yeni ve daha çetin bir safha açmakla birlikte, tam ve nihâî bir çözüm yaratamadığını göstermesi açısından önemlidir.

ABSTRACT

After the death of the Caliph al-Mustazhir in 1118, his young and dynamic son al-Mustarshid succeeded to the throne of the Caliphs. The young Caliph strove to restore the temporal and political power of the Abbasid Caliphs, but he was finally defeated and captured by the Saljuq prince Mas'ud near Kirmānshāh (24 June 1135).

Al-Mustarshid was killed by an Ismā'īlī group on 29th August, 1135 near the city of Marāgha. What at first appeared to be merely a classic case of Ismā'īlī assassination, was to become a turning-point in the relations between the Saljuqs and the Caliphate. This article re-interprets historical sources in order to place Saljuq-Caliphate relations in a new perspective, and to suggest what the role of the Saljuq dynasty was in the assassination of the Caliph.

¹⁵⁷ Atsız örneğinde olduğu gibi (bkz. H. Horst, "Arabische Briefe der Horazmsāhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rašid ad-Dīn Watwāt", s. 31-32).

¹⁵⁸ Sibt, *Mir'ātu'z-zemân*, II, s. 180; el-'Aynî, vr. 216a; Osman Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-hitâyler -Katavân Savaşı-*, s. 104. Bu değerli bilgi evvelâ İbn Kalânîsi'nin haşiyelerinde nâşir H.F. Amedroz tarafından kullanılmıştır (bkz. İbn Kalânîsi, *Zeylu ta'rîhi Dimaşk*, s. 275 n.1).

¹⁵⁹ El-Muktefi, son Selçuklu müfrezesini 1152 yılında Bağdad'dan çıkartmaya muvaffak olmuştur (bkz. V.V. Barthold, *Halife ve sultân*, s. 26).